

M&L

ARTIKON^{NV}_{SA}

AMONIT

MINERALE RESTAURATIE-MORTEL VOOR NATUURSTEEN

"Bourlaschouwborg"

ARTIKON N.V./S.A.

Europark Noord 5

B-9100 Sint-Niklaas

Tel. (03) 766 69 30

Fax (03) 766 35 57

M&L

MONUMENTEN EN LANDSCHAPPEN

Redactie

Bestuur Monumenten en Landschappen,
Afdeling Pers & Voorlichting.
Zandstraat 3, 1000 Brussel.
Tel.: (02) 209 27 37 - Fax: (02) 209 27 05.
Eindredactie: M.M. Celis.
Productie en promotie: L. Tack.
Zetwerk en secretariaat: D. Torbeyns.
Vormgeving: L. Tack.

Redactiecomité

Voorzitter: E. Goedleven.
Leden:
A. Bergmans, J. Braeken, M. Buyle, M.M. Celis,
M. De Borgher, J. De Schepper,
M. Fierlafijn, A. Malliet, L. Tack,
S. Van Aerschot, Hedwig Van den Bossche,
Herman Van den Bossche, P. Van den Bremt.

Advertentiewerving

De Ganzerik, J. Casier
Maalsesteenweg 73, 8310 Sint-Kruis
Tel.: (050) 36 25 89 - Fax: (050) 37 33 64.

Druk

Die Keure
Oude Gentweg 108, 8000 Brugge
Tel.: (050) 33 12 35 - Fax: (050) 34 37 68.

Verantwoordelijke uitgever

Luc Tack
Bilzersteenweg 469, 3700 Tongeren

De verantwoordelijkheid voor de gepubliceerde artikels
berust uitsluitend bij de auteurs. Alle rechten voor
het reproduceren, vertalen of herwerken zijn
voorbehouden.

Tweemaandelijks tijdschrift van het
Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap
Departement Leefmilieu en Infrastructuur
Administratie Ruimtelijke Ordening en Huisvesting
Bestuur Monumenten en Landschappen

ISSN 0770-4948 • 12 jaargang Nr. 3 • mei-juni 1993

Afgiftekantoor : Brussel 1

Inhoud

Generiek	3
Gebouwen van architect Eduard Van Steenberg uit het interbellum Anne Malliet	8
De muurschilderingen van de Sint-Genovevakerk te Zepperen Christine Vanthillo en Bernard Delmotte	40
Summary	62

M&L Binnenkrant

Abonnementsvoorwaarden 1993

Belgie: 1150 fr. (ook losse nummers verkrijgbaar voor 220 fr.).
CJP'ers betalen: 950 fr.
Buitenland: 1300 fr.

Uw abonnement gaat automatisch in na overschrijving op rek. nr.
470-0278201-29 van Monumenten & Landschappen, Zandstraat 3,
1000 Brussel met vermelding "M&L-jaarabonnement 1993".
U ontvangt dan alle nummers van het lopende jaar.

Zonder schriftelijke opzegging vóór het einde van elk kalenderjaar, wordt een abonnement automatisch verlengd
voor de volgende jaargang. Tussentijds kunnen geen abonnementen worden geannuleerd.

Cover:
Brasschaat,
E. Van Steenberg,
Villa Peirsman
(foto O. Pauwels)

MINISTERIE
VAN DE
VLAAMSE
GEMEENSCHAP

Restauratie "Alden Biesen" te Spouwen Rijkhoven

N.V. VANDEKERCKHOVE

Herstelling monumenten en openbare werken

OOSTROZEBEKESTRAAT 54
INGELMUNSTER 8770
tel. (051) 30 22 41
fax. (051) 30 22 37

GROUP
MONUMENT

GENERIEK

Bouwmeester en binnenhuiskunstenaar

Hoewel vrij goed gedocumenteerd bleef het oeuvre van de Antwerpse architect Eduard Van Steenberghe (1889-1952) onverklaarbaar miskend. Ontstaan in de jaren van de Eerste Wereldoorlog zullen vooral zijn vele woonhuizen een kwarteeuw lang getuigenis afleggen van een hoogst persoonlijke, naar eigen woorden "Vlaamse" architectuur, waarin de inventieve articulatie van de buitenmodules gepaard gaat met een meticuleuze zorg voor het binnenhuis-detail.

Nu een representatieve selectie realisaties een erkenning als monument te beurt valt, brengt Anne Malliet de man een late hommage.

Imagines nullae sunt deformes...

"*Er zijn geen lelijke beelden*" luidde de conclusie van de bisschoppelijke inspectie waaraan de Sint-Genovevakerk te Zepperen ook in 1643 was onderworpen, ingevolge de nu tachtigjarige instructies van het Concilie van Trente. Toch zouden de alom-aanwezige, leerzame maar volkse en sarcastische muurschilderingen uit 1509 nu gauw verdwijnen onder een alles-verhullende kalkwitsellaag... om slechts bij toeval, in 1898 te worden herontdekt.

Naar aanleiding van de jongste, tweede restauratie van dit intrigerend, door Genoveva beheerst pandemonium, blikken Christine Vanthillo en Bernard Delmotte terug op de totstandkoming, de heilbrengende boodschap en de helende behandeling van dit uniek ensemble.

De Nationale Loterij helpt mensen andere mensen helpen.

Mensen zullen altijd andere mensen nodig hebben. De Nationale Loterij wil een helpende hand reiken waar het nodig is. Op een tastbare, materiële manier wordt bijgesprongen: voor de gehandicaptenzorg, de verlaten kinderen, het Rode Kruis, het medisch onderzoekswerk, enz... Zolang er mensen zijn die mensen willen helpen, zal de Nationale Loterij haar steentje bijdragen om hun werk te steunen. En dat doet ze, samen met al wie meespeelt.

De Nationale Loterij. Een kans hebben is tegelijk een kans geven. 6

Uw gebouw is geen duiventoilet.

Lijkt uw gebouw stilaan op een duiventoilet?

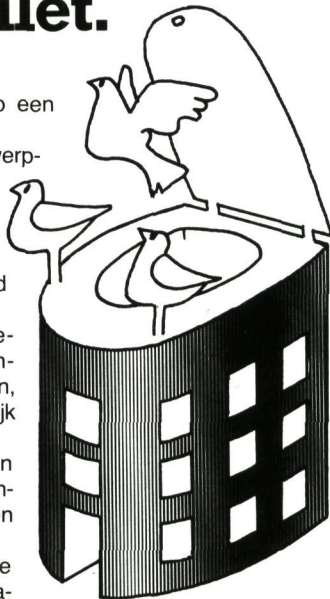
Vervuilen en ontsieren uitwerpselen van duiven uw huis? Een doeltreffend middel als **Depigeonal** biedt de perfecte oplossing.

Depigeonal weert voorgoed duiven van uw gebouwen.

Depigeonal wordt aangebracht op de rust- en landingsplaatsen van de duiven, zodat neerstrijken onmogelijk wordt.

Depigeonal is bovendien makkelijk aan te brengen, onverslijtbaar, onzichtbaar, en laat de duiven ongedeerd.

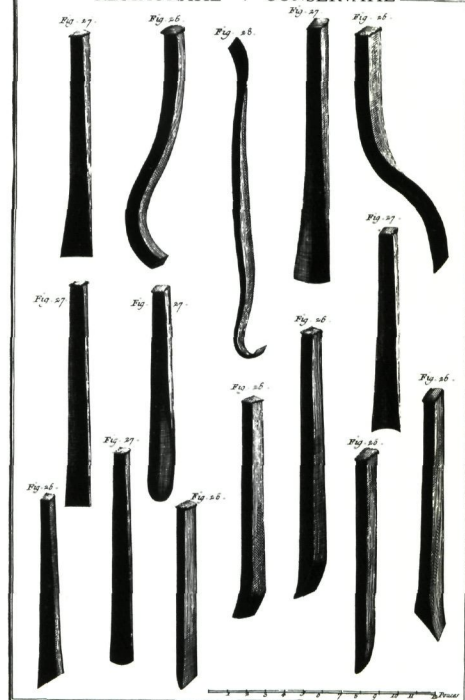
Depigeonal is de perfecte oplossing tegen duivenschade. Vraag meer informatie bij:

Solar n.v.

Kleine Breedstraat 33,
B-9100 St-Niklaas.
Of bel 03/776 91 62

SUPPORT – SURFACE
RESTAURATIE + CONSERVATIE

Materiael - Wetenschappelijk Onderzoek
Muurschildering - Stuc - Sculptuur - Polychromie

Maatsch. zetel : Bennesteeg 3, 9000 Gent (091) 23 87 03
Bedrijfszetel : Wapenstraat 12B, 2000 Antwerpen (03) 248 12 97

Restauratie 's Gravensteen Gent

Foto: Dirk Antrop, Gent

Ontwerp: Architectenbureau A. & S. - Gent

Studiebureau: Meyns-Provoost - Ledeberg

ETN. FLOR BRUXELMAN & ZOON N.V.

Restauratie - Nieuwbouw - Steenkapperij

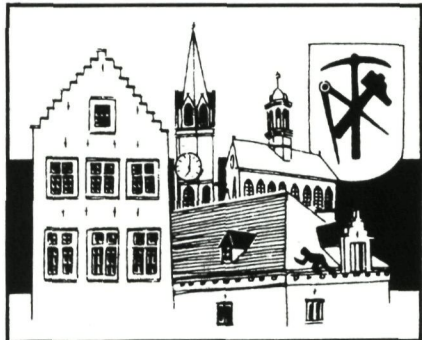
Reigerstraat 8, 9000 Gent

Tel. (091) 22 22 39 - 22 20 48 / Fax (091) 20 27 75

MOREELS H

Specialiteit restauratie
historische gebouwen & kerken

Natuur & kunstleien - pannen & asfalt

Restauratie van glasramen
van kerken en partikulieren

Eigen ontwerpen

43 Jerusalemstraat
9420 ERPE-MERE

Tel. (053) 83 01 54 • Fax (053) 83 33 65

En wat zijn uw ervaringen met restaurateurs ?

Solar beheerst alle verantwoorde technieken voor gevelreiniging, gevelbescherming en minerale steenrestauratie. Dit palet wordt aangevuld met kennis van vochtwering, polymeerchemische houtrestauratie en curatieve houtworm- en zwambestrijding zodat Solar complete projecten aankan. Maar restauratie is meer dan kennis en toepassing van de juiste produkten en technieken. Daarom staan onze technici onder permanent toezicht en begeleiding van een kunsthistoricus en een scheikundige zodat uw restauratieproject in het juiste perspectief geplaatst wordt. Wilt u vrijblijvend meer weten over onze aanpak? Neem dan snel contact op.

Solar

Kleine Breedstraat 33, B-9100 St-Niklaas - Telefoon: 03 766 11 66 - Telefax: 03 777 35 09

MRT

N.V. MODERN RENOVATION TECHNICS S.A.

GROUP
MONUMENT

STABILITEIT

- Technische studie - Berekeningen.
- Scheurinjekties van steen en beton.
- Consolidatie van muren.
- Plaatsen van chemische verankeringen.
- Plaatsen van trekkers - vitzeltechniek.
- Opvijzelen van konstrukties.
- Polymeerchemische restauratie van hout.

RENOVATIE - RESTAURATIE

- Droogleggen van muren.
- Reinigen van gevels.
- Verharden en waterwerend maken van natuur- en baksteen.
- Restauratie van natuursteen.
- Betonherstelling
- Zwambestrijding - Houtwormbestrijding.

SOUVERAINESTRAAT 38/42 - 9800 DEINZE - TEL. 091/86.97.67 - FAX 091/86.98.26

Kunstatelier

Gerard Thienpont bvba

Konservatie en Restauratie van Kunstwerken
Hout - Steen - Stucwerk • Schilderijen

Beeldhouwwerken • hout en steen

Decoratieve schilderwerken

Polycromeerwerken • Bladgoud

Kerkmeubilair

Rozenstraat 6 - 9810 NAZARETH (Eke)
Tel. (091) 85 54 32 - Fax (091) 85 45 52

België's enigste, oudste en wereldbepaalde goudslager

AL. BUGGENHOUT BVBA

BLADGOUD

en accessoires voor het vergulden
(mixtion, rode bolus, messen, borstels...)

ARTIST OIL COLOURS SCHEVENINGEN

Olieverven en pigmenten speciaal
voor kunstschilders en restauraties

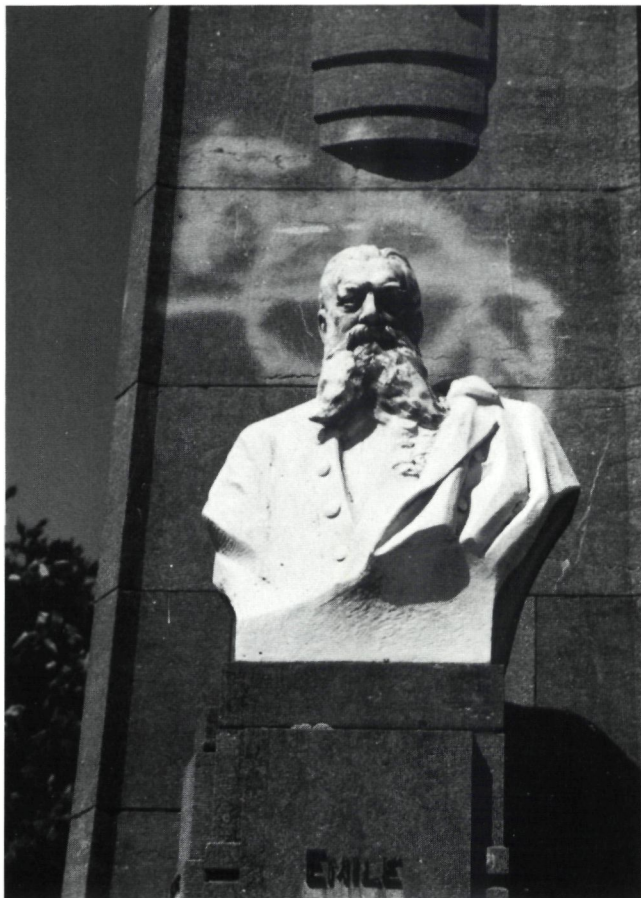
Uitsluitend Groothandel.

Voor informatie voor het adres

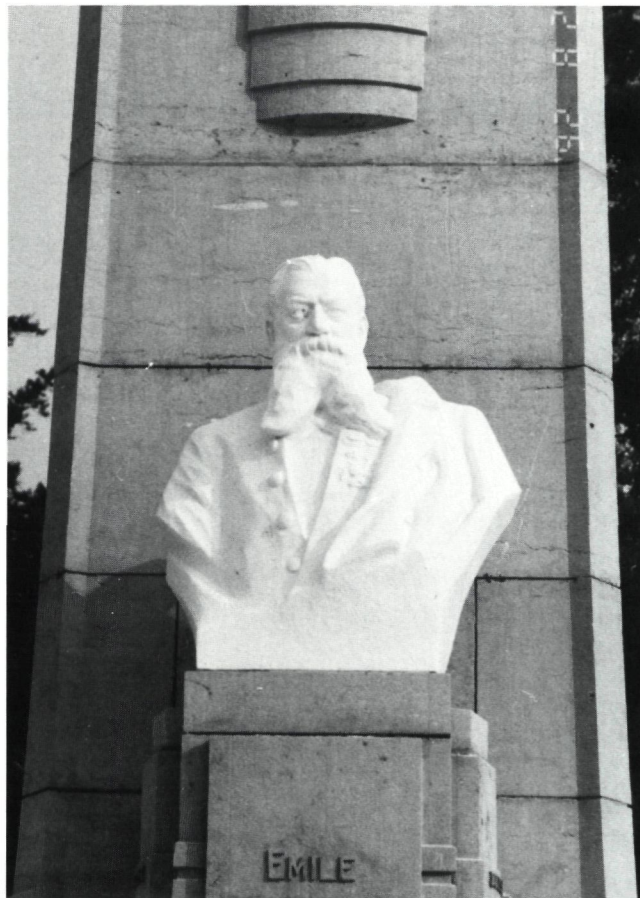
van uw dichtstbijgelegen verkooppunt:

VAN ARTEVELDESTRAAT 139 - 1000 BRUSSEL
Tel. 02/512 71 19 - Fax 02/502 14 55

Toestand vóór restauratie

Toestand na restauratie

Droogreiniging: Procédé Peeling

EEN GAMMA PRODUCTEN VOOR RESTAURATIEWERKEN EN VOCHTIGHEIDSPROBLEMEN Tien jaar waarborg

- WATERBESTENDIGE STEENBESCHERMING
- DROOGMAKEN VAN MUREN TEGEN OPSTIJGEND VOCHT
- VERSTEVIGING VAN STENEN, BAKSTENEN, ENZ...
- CHEMISCHE GEVELREINIGING, ENZ...

Fabrikatie: REMA Chemicals N.V.

EXHYDRO®: goedkeuring - BUTGB
- ATG/H606

EXHYDRO® INJ. : - door inj. diffusie

REMAFIX® : - K.I.K 2L/13/87/3780
(rapport)

REMAL : - volledig gamma

Verdeler voor Vlaanderen:

Themco bvba

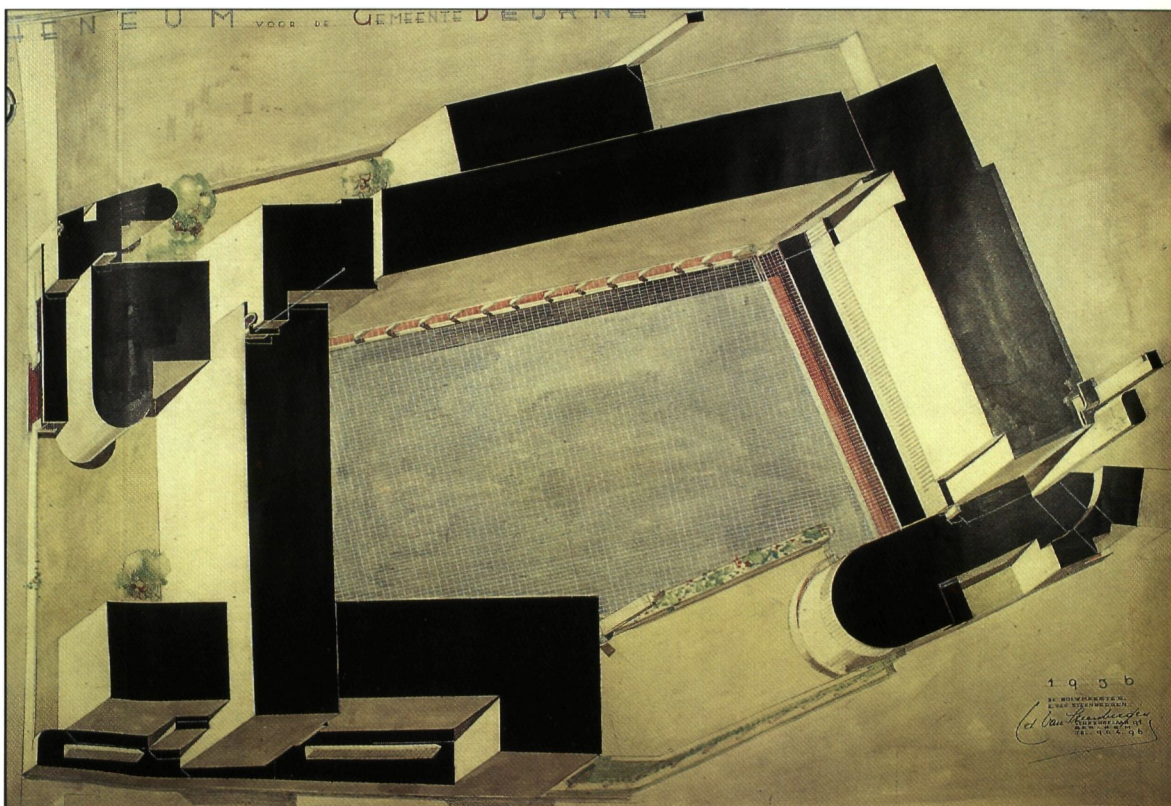
Iepersestraat 95
8560 WEVELGEM-MOORSELE
Tel. (056) 42 35 20 - Fax (056) 42 37 46

Gebouwen van architect Eduard Van Steenberghe uit het interbellum

ANNE MALLIET

Het Koninklijk
Atheneum, Deurne
(archief E. Van
Steenbergen)

Het werk van architect Eduard Van Steenberghe (1889-1952) mag gezien worden. Zijn vele grote projecten - de aanleg van de Meirbrug of het Provinciegebouw naast het Bisschoppelijk Paleis in Antwerpen, de IJzerenleen in Mechelen of de Kunstberg en de omgeving van de Sint-Goedelekerk in Brussel - zijn onbekend omdat ze onuitgevoerd bleven. Over het Koninklijk Atheneum in Deurne, een overheidsopdracht die tot uitvoering kwam, bestaat geen enkele publikatie.

In tegenstelling met de overheid hielden particuliere opdrachtgevers wél voet bij stuk, zodat het oeuvre van Van Steenberghe vooral uit woningen bestaat. Deze huizen zijn door hun private aard al evenmin bekend.

Met bondige beschrijvingen en veel illustraties wil deze bijdrage daar iets aan doen: "...villa ou maison alignée. C'est dans ce domaine que nous allons poursuivre l'évolution de l'architecture en Belgique" (1).

De hal van het huis Reypens, Mortsel (foto O. Pauwels)

►►
Het huis Reypens tijdens de afbraak (foto B.M.L.)

IN MEMORIAM TE MORTSEL

In oktober 1991 werd in Mortsel aan de Mechelsesteenweg een huis gesloopt om plaats te maken voor een appartementsgebouw. Het was het huis dat architect Eduard Van Steenberghe in 1927 had ontworpen voor Jan Reypens en diens beide zusters Emerance en Maria (2). Het nogal robuuste bakstenen gebouw met betonnen raamomlijstingen oogde een beetje merkwaardig. Het volume leek ontworpen voor een plat dak, waarop een leien hoedje was gezet (3). Voor de niet onbemiddelde Jan Reypens, die het tijdens zijn loopbaan bij de firma Gevaert tot directeur van de inkoopdienst had gebracht, mocht Van Steenberghe behalve het huis ook de gehele binnen-aankleding, het meubilair, de tapijten en ook de tuinaanleg ontwerpen. Dit intact gebleven ensemble vererfden de Reypens bij gebrek aan wettige erfgenamen aan hun trouwe huishoudster, die het recent verkocht. Toen de afbraakplannen van de koper bekend raakten, was de vergunning al gegeven en bleek de sloop onafwendbaar. Weer was een pareltje van jonge bouwkunst verloren.

Tesamen met de vroeger gesloopte woning J. Adriaensens te Berchem (1928) waren twee van de mooiste realisaties van Van Steenberghe door de slopershamer vernield (4).

EEN STAND VAN ZAKEN

Enkele van de belangrijke werken van architect Eduard Van Steenberghe zijn wettelijk beschermd: de Unitas tuinwijk te Deurne (1923-1927) (5) werd beschermd als stadsgezicht bij Koninklijk Besluit van 27 oktober 1982, de groep van 6 huizen in de tentoonstellingswijk in Antwerpen (1932) (6) en zijn eigen woning te Berchem (1925) werden beschermd als monumenten bij Ministerieel Besluit van 2 juni 1988. Met de sloping van het huis Reypens, dat overigens in uitstekende bouwfysische staat verkeerde, groeide het besef dat deze nog zeer jonge bouwkunst toch al bedreigd is. Met de beleidsintenties van Minister Johan Sauwens, sinds 1992 voor monumentenzorg bevoegd, om ook de 20ste-eeuwse architecturale wooncreaties in het beschermingsbeleid aan bod te laten komen (7), kon eindelijk werk gemaakt worden van de bescherming van het oeuvre van Eduard Van Steenberghe.

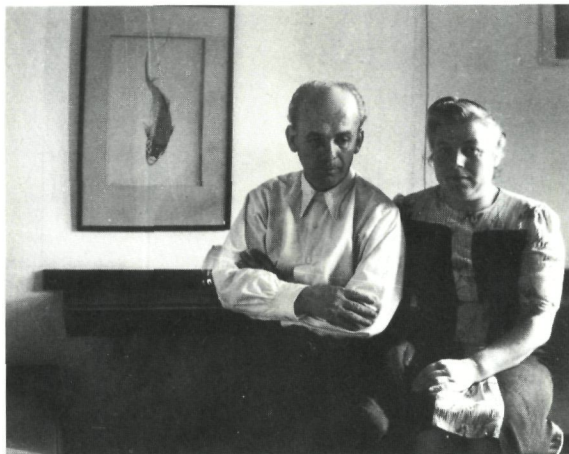
In tegenstelling met andere Belgische bouwmeesters uit het interbellum bestaat van architect Van Steenberghe een goede inventaris van zijn gebouwen en ontwerpen, in de vorm van de monografie *Eduard Van Steenberghe, bouwmeester en binnenhuiskenner* die in 1955, kort na zijn dood, werd uitgegeven

Tapijnt ontwerp voor het huis Reypens (archief E. Van Steenberghe)

Eduard Van Steenberghe met echtgenote Maria Peeters
(foto E. Van Steenberghe jr.)

(8). Het is een "album" met veel foto's en plattegronden "aan wie de taak wordt overgelaten", aldus de auteur Victor Van den Berghe "de vooraanstaande plaats van deze Antwerpse bouwmeester in de rij van onze moderne architecten te bevestigen".

Het boek bevat naast een volledige lijst van zijn bouwwerken, ook de niet gerealiseerde ontwerpen en de opdrachten voor glas-in-loodramen, meubilering en grafstenen. Er werd eveneens een complete lijst van publicaties over Van Steenberghe of zijn werk in opgenomen. De tekst van het radiopraatje dat hij voor de N.I.R. hield op 13 maart 1931 over "Het moderne binnenhuis" is ook integraal afgedrukt in het boek. Dit is niet onbelangrijk, daar het Van Steenberghe's enige theoretische uiting was van zijn architectuuropvatting (9).

Het huis Reypens, Mortsel (A.M.V.C.)

Van Steenberghe was geliefd en werd gerespecteerd door zijn tijdgenoten. In het voorwoord van de

publicatie van 1955 spreekt Henry Van de Velde zijn bewondering uit voor het werk en de persoon van Van Steenberghe: "Onder het uitzicht van een onverstoorbare gemoedelijkheid en een rustige, passie-loze inborst, ging een vurig hart schuil evenals een geestdriftig vertrouwen in de uiteindelijke zege van een nieuwe stijl, sober en functioneel, gesteund op het eeuwig levende en krachtige beginsel van de doelbewuste conceptie van elke vorm en van elk gebouw" (10).

Zijn opdrachtgevers waren over het algemeen al even grote bewonderaars. Ger Schmook, de initiatiefnemer en bouwheer van één van de woningen in de Volhardingstraat, schreef dat Van Steenberghe "zo uit de broek van Henry Van de Velde is geschud; een man met ogen in zijn brede kop en daarin zelfs een meetlat" (11). In een artikel naar aanleiding van de publicatie van de monografie uit ook Renaat Braem niets dan lof. Hij meent dat Van Steenberghe tot "een geslachtofferde generatie", "een kleine groep koppige idealisten", behoort door wie "ondanks het loden geestelijk klimaat van Vlaanderen toch de nieuwe idee in onze architectuur kon doorbreken" (12). Hoewel het boek wellicht niet op de tafels van alle architecten belandde, zoals Braem hoopte, om "de nieuwste generatie architecten het noorden te wijzen", is het van onschatbare waarde geweest voor de recente inventarisatie in functie van een lijst van te beschermen gebouwen van Van Steenberghe. Het onderzoek beperkte zich tot de Provincie Antwerpen, gezien Van Steenberghe ook bijna uitsluitend actief was in deze provincie (13). Bovendien werden alleen realisaties uit de periode van het interbellum in het onderzoek betrokken en voor bescherming voorgesteld (14). Dit stemt overeen met de selectie van eigen werk die E. Van Steenberghe zelf maakte voor de publicatie *Vlaamse Kunst* (15) en met de selectie van M. Culot en F. Terlinden voor de tentoonstelling *Antoine Pompe et l'effort moderne en Belgique* (16).

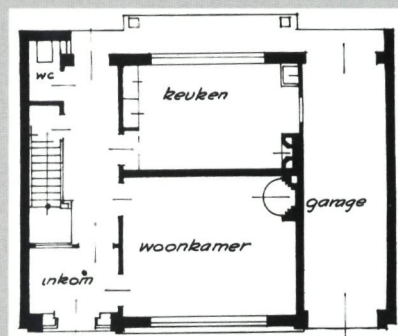
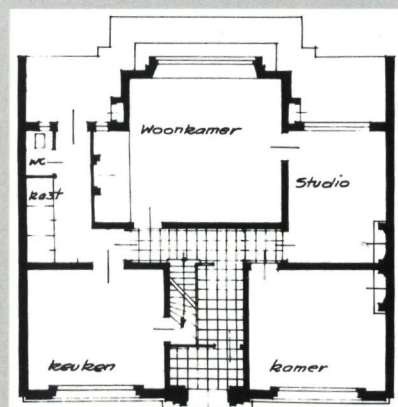
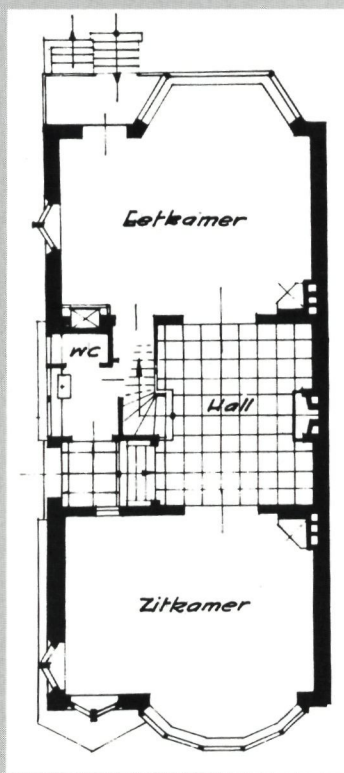
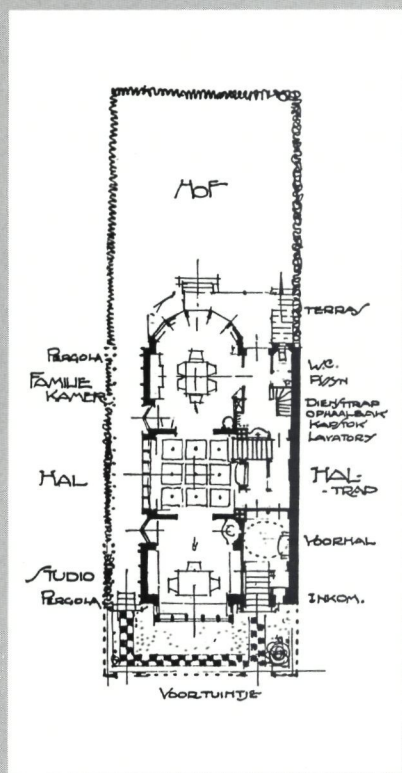
Dit artikel beschrijft de interessantste gebouwen uit het onderzoek, ongeacht of ze ingrijpend zijn verbouwd en om die reden niet voor bescherming werden voorgesteld.

ZIJN EERSTE ZELFSTANDIGE OPDRACHT

In 1921 kreeg Van Steenberghe zijn eerste zelfstandige opdracht. Tijdens de oorlog was Van Steenberghe niet naar Nederland uitgeweken maar deed stage-werk bij Dieltjens, zijn leraar van de academie. Vic Grauls, secretaris van de transportarbeidersbond, vertrouwde hem het ontwerp van zijn woning te Berchem toe. Het huis staat er nog steeds en dit bijna

1	2	3
		4

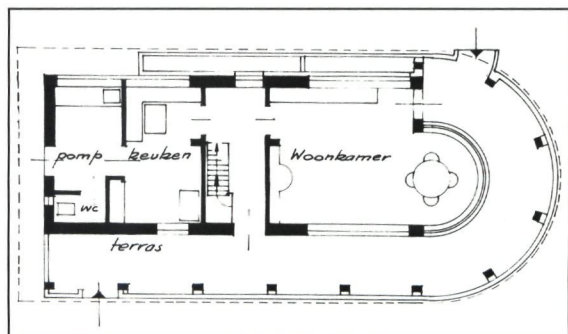
1. Gelijkvloers van het huis Grauls, Berchem (archief E. Van Steenberghe)
2. Gelijkvloers van het huis Reypens, Morsel (A.M.V.C.)
3. Gelijkvloers van het huis Léonard, Bergerhout (A.M.V.C.)
4. Gelijkvloers van het huis Durlot, Berchem (A.M.V.C.)

Het buitenhuis Grauls, Heide (A.M.V.C.)

Gelijkvloers van het buitenhuis Grauls, Heide (A.M.V.C.)

ongewijzigd. Het is een halfvrijstaande woning met ruw beraapte, klokvormige voor- en achtergevel en dito uitbouw aan de zijgevel. De traditionele elementen, het grote met leien beklede dakvolume en de erkers aan voor- en achtergevel verraden nog de invloed van de arts- and crafts-beweging. Ook het interieur doet Engels aan met zijn centrale ruime hal waarin de trap in een hoek staat. In deze hal werd in 1924 naar ontwerp van Van Steenberghe een vaste zitbank aangebracht, weliswaar niet als een cosy corner bij een haard, maar als een rechte bank onder het raam in de zijgevel. De zitbank heeft een met finer afgewerkte rugleuning en een met stof beklede zitting. Het huis heeft nog een tweede vast zitmeubel in een zolderkamer: een halfronde zit in groen fluweel die deel uitmaakt van een rondlopende zwartgelakte lambrisering met in de beide hoeken een tablet (17).

De inventaris vermeldt naast de meubilering van de hal ook een lamp. In feite bleven drie lampen bewaard, waarvan één in geschilderd hout en glas in lood. Het zwartgelakte bureaumeubilair evenals het kachelkje (18), dat afgebeeld staat in het album, zijn uit het huis verdwenen. De oude interieurfoto's laten zien dat Van Steenberghe in dit vroege werk de afwerking van de wanden nog decoratief opvatte:

▲
Ontwerp van een stand op de Wereldtentoonstelling van 1930 (archief E. Van Steenberg)

►
Achtergevel van het huis Durlet, Berchem (foto O. Pauwels)

Voorgevel van het huis Durlet, Berchem (A.M.V.C.)

een polychrome beschildering met blokjes en geometrische patronen.

Deze eerste opdrachtgever zal Van Steenberg nog enkele opdrachten bezorgen, waarvan de belangrijkste realisaties het sanatorium *De Mick* te Brasschaat (1923) en de stand voor de Federatie van vakbonden op de Wereldtentoonstelling van 1930 te Antwerpen zijn. De tentoonstellingsstand moet indruk gemaakt hebben op menig bezoeker, waaronder de Nederlandse architect Piet Kramer (19). Kleurige ontwerp-tekeningen en foto's bleven bewaard evenals de glas-in-loodramen, met grafieken als decoratief patroon. In 1931 ontwerpt hij opnieuw voor Grauls zelf ditmaal een buitenverblijf, *De Karekiet* genaamd, in Heide bij Kalmthout. Daarin werden twee van de ronde glasramen uit de stand van de Wereldtentoonstelling gerecupereerd.

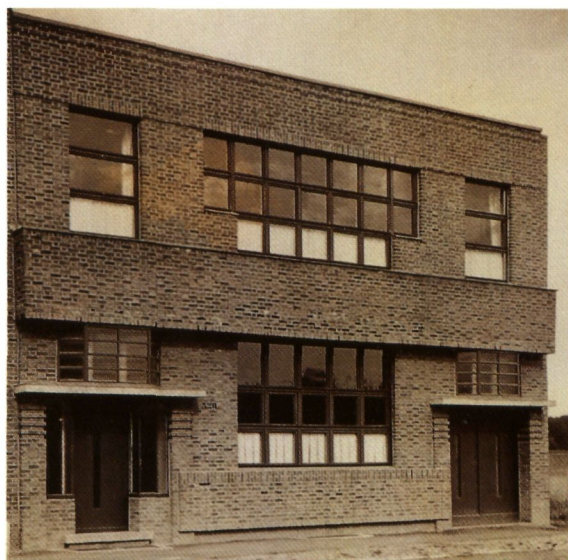
Het buitenverblijf met rietdak staat er nog steeds, doch wordt als permanente woonst gebruikt en werd daarom uitgebreid. De overdekte gaanderij werd binnenruimte en de glasramen werden uitgenomen.

TWEE MERKWAARDIGE BREEDHUIZEN

Een andere opdrachtgever van het eerste uur was Eduard Léonard. Van Steenberg mag voor hem in 1922 een woonhuis in Borgerhout ontwerpen. Als ondervoorzitter van de vereniging van Belgische kantoorbedienden zal hij Van Steenberg in 1923 als ontwerper voor de Unitas tuinwijk kunnen aanbevelen. Het rijhuis in Borgerhout staat op een vrij breed perceel en heeft een originele symmetrische plattegrond. Voor- en achtergevel laten de opbouw zien van het plan: aan de straatzijde, achter de smalle middentravee, bevinden zich de inkom en de traphal; aan de tuinzijde springt de brede middentravee van de voornaamste woonkamers uit.

Het huis werd inwendig grondig gerenoveerd en alle buitenschrijnwerk werd vernieuwd. Van het meubilair dat Van Steenberg voor dit huis ontwierp bleef niets ter plaatse bewaard (20).

Zes jaar later, in 1928, zal Van Steenberg nog een gelijkaardig breed rijhuis van twee bouwlagen met een plat dak ontwerpen voor de pianist Emanuel Durlet te Berchem. Dit huis heeft een nagenoeg symmetrische plattegrond en straat- en tuingevel zijn in enkele details asymmetrisch. Inkom en garagepoort blijven door de fraaie detaillering met betonnen luifel waarboven erkervormige bovenlichten, in evenwicht. Aan de achtergevel zijn de garagedeuren - met het bovenlicht enerzijds en de achterdeur onder het trapbordes met het raam van de traphal anderzijds - eveneens uitgebalanceerd. Het huis is ongewijzigd gebleven; alleen aan de straatzijde werden ramen vernield tijdens de Wereldoorlog.

Hal van de Villa
Ingelbrecht,
Kapellen
(foto O. Pauwels)

ZIJN EERSTE VILLA MET PLAT DAK

In 1924, terwijl de eerste huizen van de Unitas tuinwijk worden aanbesteed, ontwerpt Van Steenberghe een vrijstaande villa voor J. Ingelbrecht te Kapellen. Hoewel dit huis door zijn plat dak en de planopbouw met ineengewerkte rechthoeken reeds een modern bouwvolume heeft, doet het door zijn afwerking nog traditioneel aan. De gevels in klampsteen hebben een plint en trappartijen in vertikaal metselverband en een dakrand van ribbels en koppen in het metselwerk. Er is ook siermetselwerk aan de vlaggestok en de balkonvormige uitsprong. Het houten schrijnwerk met kleine verdelingen is eigenlijk traditioneel, hoewel in de gevelcompositie de smalle, aansluitende ramen voorlopers zijn van de horizontale bandramen. Betonnen draagelementen zijn zichtbaar gelaten en hebben een decoratief uitgewassen grindoppervlak. Van Steenberghe ontwierp voor dit huis ook het glas in lood van het raam van de traphal, twee verticale ramen in de woonkamer, een binnenraam en een woonkamerdeur. In 1927 ontwierp hij de bemeubeling van de woonkamer. Naast de haard is nog de vaste hoekbank bewaard, met houten onderstel en een met leder overtrokken zitting en rug. Bewaard bleven ook nog enkele stoelen in eikehout met lederen zit en rug en een laag, eikehouten kastje.

EEN EIGEN WONING MET BUREEL IN BERCHEM

Eigen woning,
Berchem
(foto O. Pauwels)

Op een beperkt terrein bouwt Van Steenberghe in 1925 voor eigen gebruik een woonhuis met op de

tweede verdieping een bureauruimte aan de straatzijde. Vergeleken met zijn voorgaande ontwerpen realiseert hij nu, ontwerper en bouwheer zijnde, een werkelijk moderne woning. De trap bevindt zich niet in een conventionele gang, maar is centraal geplaatst zodat vanop een klein trapbordes alle kamers bereikbaar zijn. Het huis heeft grote, brede ramen.

De straatgevel heeft geen traditionele kroonlijst maar een betonnen luifel. De gevel is kubisch uitgewerkt met de grote erker, het risalietvormig metselwerk en de uitgebouwde sokkel met bloembakken. De luifel en de dragende bodemplaat van de erker zijn in gewapend beton en als dusdanig zichtbaar gelaten. Daartegenover staat dat de constructie van de vloerplaten nog traditioneel is uitgevoerd met houten roosteringen. Gewapend beton is anno 1925 nog uitzonderlijk in de woningbouw want het is relatief duur (21). Van Steenberghe gebruikt het alleen voor uitkragende elementen in de gevel en laat het materiaal steeds zichtbaar. De symmetrie van de voorgevel, die niet correspondeert met een symmetrisch plan op de begane grond, is wellicht nog een restant van de beaux-arts-opleiding. In latere ontwerpen zal hij op een meer vrije manier omspringen en de asymmetrie van een functionele plattegrond in de gevel tot uiting laten komen. *“Geleidelijk werd het huis volkomen naar eigen ontwerpen versierd, ingericht en bemeubeld, zodat het bij ‘t betreden door de klant, op zichzelf de beste aanbeveling vormt voor smaak en vindingrijkheid van zijn bewoner”* (22).

Van dit meubilair is nog de buffetkast bewaard

met een uitzonderlijk smalle en lange tafel eraan vast (1932). De bijhorende stoelen hebben een verchromde buisvoet, een lederen zitting en een houten rugleuning, wat de samenwerking vereiste van smid, meubelmaker en garneerder.

“UNE OEUVRE QUI ME PARAÎT ATTEINDRE LA PERFECTION”

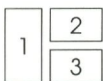
Dit oordeel van Henry Van De Velde (23) betreft het huis dat Van Steenberghe in 1925 ontwierp voor het echtpaar L. Marstboom-Van der Linden in Hove. Vergeleken bij zijn eigen woning te Berchem valt deze woning op door zijn asymmetrisch, kubisch volume en zijn bepleisterde gevels. Dit Nieuw-Zakelijk uiterlijk wordt evenwel nog verzacht door decoratieve elementen: een abstracte sculptuur van Albert Poels, waaraan de vlaggestok is bevestigd, twee rond de hoekkolom lopende lateien, die als bloembakken zijn bedoeld, en de glas-in-loodvullingen in de bovenwaaiers van de ramen.

Dit huis staat nu verscholen achter volgroeide bomen in een tuin met strak geometrisch aangeplante haag. Het huis wordt nog bewoond door de bouwheer. Het bleef authentiek, zelfs het pomphuis achteraan bestaat nog ongewijzigd. De grijze plint en

ruwe beraping (24) is wat vervuild en de vetustiteit maakt dat de toekomst van het geheel bedreigd is. Van den Berghe vermeldt dat de ontwerper ook voor de keuken- en woonkamermeubilering heeft getekend. In de woonkamer is inderdaad een vaste bibliotheekkast bewaard en een buffetkast met glas-in-loodvulling; in de keuken is er een hoekbank en een asymmetrische buffetkast. Verder bewaart de eigenaar een staande klok, twee tafels, twee reeksen stoelen en de volledige bemeubeling van de ouder-slaapkamer en een nachttafeltje, alles met een sobere vormgeving. Boven de schouw in de woonkamer hangt nog het schilderij van Edmond Van Dooren dat Van Steenberghe voor deze plek zou hebben uitgekozen (25).

EEN OPMERKELIJKE ERKER

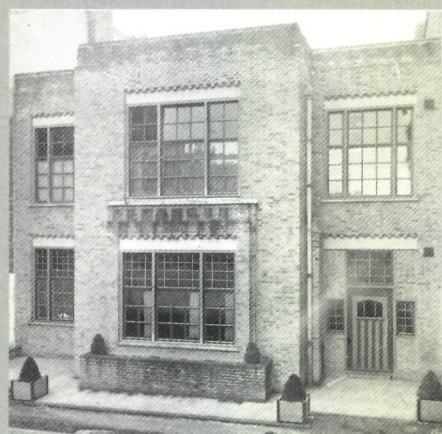
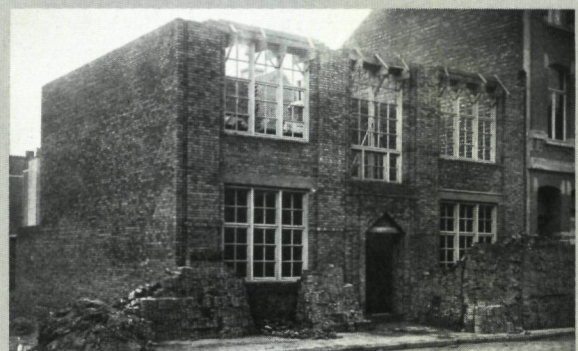
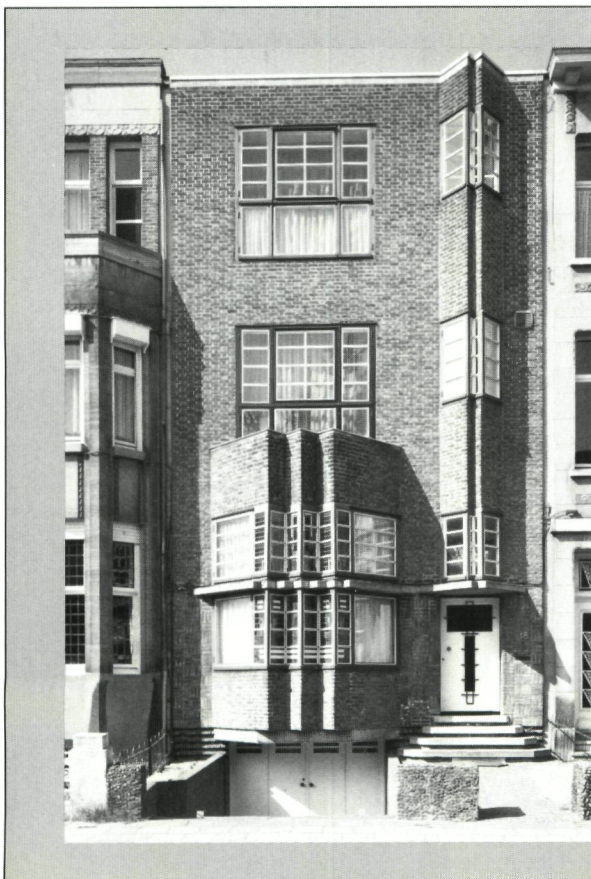
Voor Victor Van den Berghe, directeur van de Stedelijke Bibliotheken van Antwerpen en auteur van de postuum uitgegeven monografie, ontwerpt Van Steenberghe in 1928 een huis in Borgerhout met een unieke erker aan de voorgevel. Van den Berghe beschrijft het huis in de monografie als een *“opbrengst-huis met twee gelijkvormige bovenverdiepingen. Het terrein bleek bovendien bijzonder onregelmatig,*

1. Voorgevel van het huis Van den Berghe, Borgerhout (foto O. Pauwels)

2. Voorgevel van het huis Léonard bij de bouw, Borgerhout (A.M.V.C.)

3. Achtergevel van het huis Léonard, Borgerhout (A.M.V.C.)

Woningen en tuinen
Volhardingstraat,
Antwerpen (S.A.A.)

het jammerlijk gevolg van de gebrekkige verkaveling van een boogvormig aangelegde straat. De architect slaagde er niettemin in de scheefheid van de voorgevel, zowel binnen als buiten, bijna volkomen te verdoezelen, vooral dankzij de bijzondere vorm van de erkers" (26). Ook in deze gevel is een slanke, zichtbaar gelaten betonplaat een belangrijk formeel element. Ze verdeelt de grote, getrapte erker en loopt als een luifel door boven de voordeur. Ze draagt ook de tweede erker die de gevel profileert tot aan de dakrand. In de inkomhal ligt een tegelvloer in kleurig, kubistisch patroon en is de trapleuning voorzien van een zilverkleurige hoofdbaluster. Het sierverband in het metselwerk, het raamschrijnwerk met kleinhouten, het glas in lood, de trapleuning en de tegelvloer in de inkomhal, zijn elementen die Van Steenbergens aandacht illustreren voor de toegevoegde decoratieve waarde aan functioneel noodzakelijke elementen. In 1952 werd nog onder leiding van de architect een keldergarage ingebouwd en werd van de jongenskamer een badkamer gemaakt. Van het vele meubilair, voor dit huis ontworpen, bleef niets bewaard, evenmin als van de tuinaanleg (27).

EEN GEVEL ALS EEN KUBISTISCHE SCULPTUUR

In Wilrijk bouwt Van Steenbergens in 1928 voor ingenieur E. Koumans een rijhuis. Het "vertoont in

zijn voorgevel een eigenaardig asymmetrisch patroon, dat niettemin harmonisch en evenwichtig is gebleven" (28). Van Steenbergens, die zijn opleiding aan de Koninklijke Academie met beeldhouwen was begonnen, behandelt deze huisgevel als een levensgrote kubistische sculptuur. Van functionele elementen zoals de kroonlijst en de inkomluifel maakt hij uitkragende, L-vormige schijven. De erker wordt sculpturaal aangevuld door asymmetrisch aangebrachte verdikkingen van het gevelmetselwerk. De geglazuurde tegels en het glas in lood brengen kleuraccenten aan naast baksteen en zichtbeton. Ook de pivoterende raamvleugels dragen bij tot het sculpturaal effect. In de voortuin ontbreekt vandaag het lage tuinmuurtje en werd de trappartij lichtjes gewijzigd. Oorspronkelijk gaven deze elementen samen met het souterrain de gevelsculptuur nog meer diepte.

EEN WONINGGROEP IN DE WIJK VAN DE WERELDTENTOONSTELLING

De nieuwe residentiële wijk die zou ontstaan op de gronden van de Wereldtentoonstelling in 1930 in

Voorgevel van het
huis Koumans,
Wilrijk (A.M.V.C.)

1	3	4
2		5

1 - 2 - 3 - 4
De woningen
Volhardingstraat,
Antwerpen
(foto O. Pauwels)

5.
Villa De Silverbron,
Brasschaat
(foto O. Pauwels)

Ontwerp voor een
glasraam voor
Adriaensens
(archief E. Van
Steenbergen)

Antwerpen zag men luxueus. De percelen van de verkaveling waren dermate groot dat Ger Schmoock het plan opvatte en de toelating vroeg om een perceel te verdelen en er gekoppelde woningen op te richten (29). Eerst zouden er vier opdrachtgevers samen bouwen, uiteindelijk werden er in 1932 zes woningen gerealiseerd. Vier woningen vormen een bijna symmetrisch geheel aan de Volhardingstraat. De twee andere woningen zijn uitgewerkt als kopwoningen die respectievelijk de huizenrij aan de C. Huysmanslaan en aan de Serigiersstraat beëindigen. *“Bedoeling van de architect was de prachtige beukbomen te sparen en de tuinen als een gemeenschappelijke ruimte te laten fungeren zonder hinderlijke, door het bouwreglement vereiste scheidsmuren. Het star vasthouden van de administratie aan de*

eveneens voorgeschreven “brandmuurtjes” op het dak dreigde een tijdlang het algemeen uitzicht van het complex te verknoeien. Schoonheidszin en gezond verstand hebben tenslotte over de dode letter van het reglement gezegevierd” (30).

Vandaag wordt de beoogde openheid te niet gedaan door de inplanting van garages waar vroeger alleen heel lage tuinmuurtjes stonden. De woningen hebben een vrij gesloten basis van dienstruimten. Het uitspringen van deze romp met patrijspoortramen geeft het geheel scheepsbouw-allures. De woonruimten op de eerste verdieping geven via terrassen uit op de tuinen. De plattegronden zijn open opgevat, met woonruimte op verschillende niveau's. De gevels zijn opgetrokken uit baksteenmetselwerk. Van de twee tinten baksteen, zachtrood en donkergeel, is

door de vervuiling nog maar weinig te merken. Het gebruik van zichtmetselwerk is merkwaardig voor een Nieuw-Zakelijk complex als dit. Gevelbepoistering was in deze wijk evenwel uitgesloten door de bouwvoorschriften (31). Een traditionele, handgevormde baksteen gebruikt Van Steenberghe echter zonder complexen. Hij past het ook toe in achtergevels waar traditioneel de goedkopere, machinale baksteen werd gebruikt. In de moderne architectuur is de ruimte niet hiërarchisch.

TWEE DUBBELE VILLA'S

In hetzelfde jaar ontwerpt Van Steenberghe de dubbele villa *De Zilverbron* in Brasschaat. De verkave-

ling in 1928 van het domein Baillet-Latour te Brasschaat was eveneens riant van opzet (32). De dubbelwoning voor J. Lijssens en F. Peeters ziet er aan de straatzijde dan ook uit als één ruime villa. Tussen de panoramische vensterregisters is een smalle penant metselwerk de enige scheiding. Eén voordeur zit zelfs enigszins verscholen achter de afgeronde noordgevel. De oorspronkelijke tuinaanleg naar ontwerp van de architect had geen scheiding in de voortuin (33). Alleen aan de achtergevel laat de symmetrie duidelijk zien dat het twee gelijke woningen betreft. Vandaag is de rechterwoning uitgebouwd aan de tuinzijde. De linkerwoning met een terras als een scheepsdek en een overkragende luifel, bleef intact bewaard. De dubbelhoge hal met het grote raam en de stalen trap bleef behouden, evenals

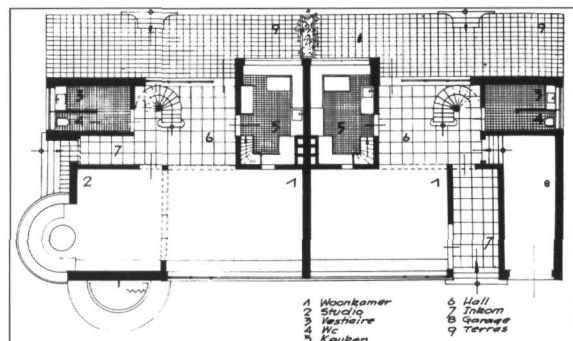
Achtergevel van
De Zilverbron,
Brasschaat
(A.M.V.C.)

Interieur van
De Zilverbron,
Brasschaat
(A.M.V.C.)

Gelijkvloers van
De Zilverbron,
Brasschaat
(A.M.V.C.)

de vaste buffetkast onder het raam in de woonkamer. De straatgevel met zijn panoramische bandramen vormt een gaaf geheel. Het halfcirkelvormige fonteinbekken met blauwe en zilverkleurige faïence bleef bewaard evenals de verchromde letters van het opschrift "*Zilverbron*" (34). Volgens de plannen zouden beide woningen getooid worden met een vlaggestok. Ook het gevelbrede terras aan de achtergevel werd nooit uitgevoerd.

In hetzelfde jaar ontstaat een tweede vrijstaande dubbelwoning in Heide-Kalmthout, op het perceel naast *De Karekiet*. Het contrast tussen dit witgeschilderde volume van twee bouwlagen met plat dak en het naastgelegen bakstenen gebouwtje onder een groot rieten dak kon niet groter zijn. De voorgevel heeft een vrij gesloten karakter. Het huis P. Bolsens (1932) heeft een L-vormige plattegrond met de woonkamer aan de straatzijde achter het grote bandraam. De voorgevel wordt gekarakteriseerd door een patrijspoortraam op de verdieping, waarvoor een vlaggestok was bevestigd. De primaire kleuraccenten, geel voor het raamschrijnwerk en blauw en rood aan de toegang in de zijgevel, bleven behouden. In het interieur bleef de kamerbrede buffetkast bewaard. Het huis G. Maerten (1933) had een compacte rechthoekige plattegrond met een halfcirkelvormige uitbouw aan de voorgevel en een dito betonnen luifel aan de zijwaartse toegang. Oorspronkelijk was het hoge bandraam van de vestiaire voorzien van glas in lood (35), wat meer openheid gaf dan de huidige glasbouwstenen.

EEN WINKELHUIS IN WORTEL

In opdracht van de gezusters Horsten wordt in 1933 in het kleine dorp Wortel een modern woon- en winkelhuis gebouwd. Dit ontwerp van Van Steenberghe voor een halfopen bebouwing vormt met zijn twee bouwlagen en plat dak een contrast met de dorps bebouwing. De gevels zijn uitgevoerd in baksteenmetselwerk, met kenmerkend streks klezoorverband en getint voegwerk met diepe lintvoegen en volle stootvoegen. Ook de uitvoering van de raamuitsnijdingen met lateien in doorlopend streks verband zonder zichtbare latei of kantenlaag, wordt stilaan een handelsmerk van Van Steenberghe. Een halfcirkelvormige uitbouw -hier van de winkelruimte- met erboven een terras, een vlaggestok, een patrijspoortvormig raam en een betonnen luifel, die van de voor- en de winkel deur doorloopt tot in de achtergevel, zijn bekende elementen. Van Steenberghe ontwierp voor de beide zussen ook het winkelmeubilair en de bemeubeling van woon- en zitkamer. Een vast,

Voorgevel van een
winkelhuis, Wortel
(foto O. Pauwels)

Interieur van een
winkelhuis, Wortel
(A.M.V.C.)

zwartgelakt meubel met open schabben naast een gesloten kastje bleef bewaard, evenals een geschilderde keukenkast met kwartbol hoekelement en de schouwmantel bekleed met travertin en zwarte marmer. De glas-in-loodwaaier beschrijft Van den Berghe als een "jeugdzone van een gewestelijk kunstenaar" (36).

EEN HUIS BIJ DE LANDBOUWSCHOOL IN STABROEK

Gelijkvloers van
een winkelhuis,
Wortel (A.M.V.C.)

Van den Berghe beschrijft dit huis voor landbouwingenieur J. De Groof als een "villa met garage". De garage hoorde evenwel niet bij de bouwvergunning van 1934, doch werd in 1947 toegevoegd door de nieuwe eigenaars. Deze bouwden eveneens het terras aan de achtergevel uit en verbouwden de hal. Bewaard bleef wel het glasraam in de traphal. Dit glasraam komt niet voor in de inventaris van het album. Wel vermeldt Van den Berghe een tweede ontwerp voor De Groof in 1947 voor een woonhuis in Deurne dat evenwel niet werd uitgevoerd.

EEN ZOMERHUIS MET ZWEMKOM

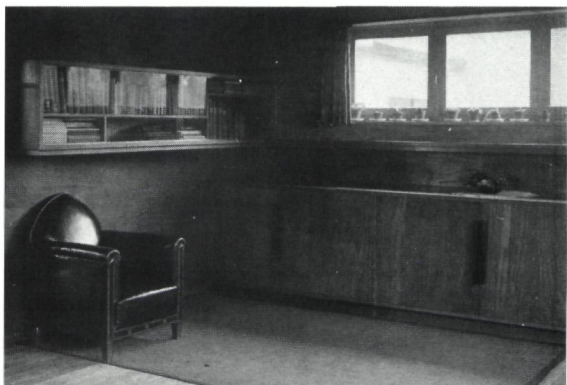
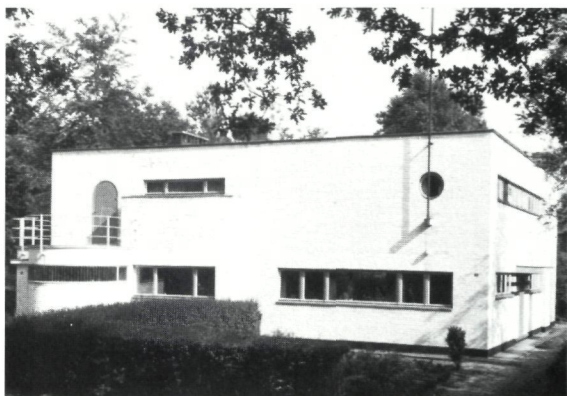
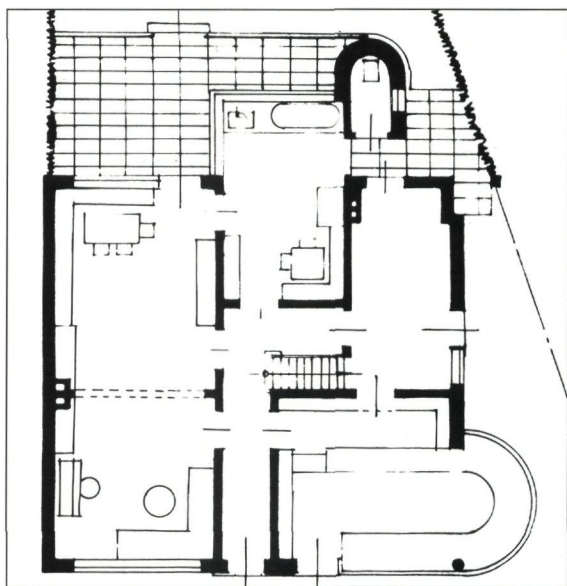
Voorgevel van de
woning Maerten-
Bolssens, Heide
(A.M.V.C.)

Voor uitgever Eugeen De Bock (37) mag Van Steenberghe in 1934 *De Reiger* ontwerpen, een zomerhuisje met zwembad op een bebost terrein in Heide bij Kalmthout. De kleine villa bestaat uit een rechthoekig hoofdvolume, parallel met de zwemkom, van twee bouwlagen met een ronde uitbouw van de traphal en een lage, vierkante keukenuitbouw. De beglaasde zuidwand van de woonkamer kon volledig geopend worden, zodat binnen- en buitenruimte als één geheel konden worden beleefd. Van de gerooide dennen werd in de tuin een blokhut gebouwd die nog steeds bestaat. De villa werd sindsdien aanzienlijk vergroot. Van het meubilair bestaat nog de buffetkast op slanke buispoten. Voor De Bock zal Van Steenberghe in 1941 nog een nieuwe woning realiseren in Antwerpen.

Interieur van de
woning Maerten-
Bolssens, Heide
(A.M.V.C.)

EEN SOBERE KAST VAN EEN VILLA

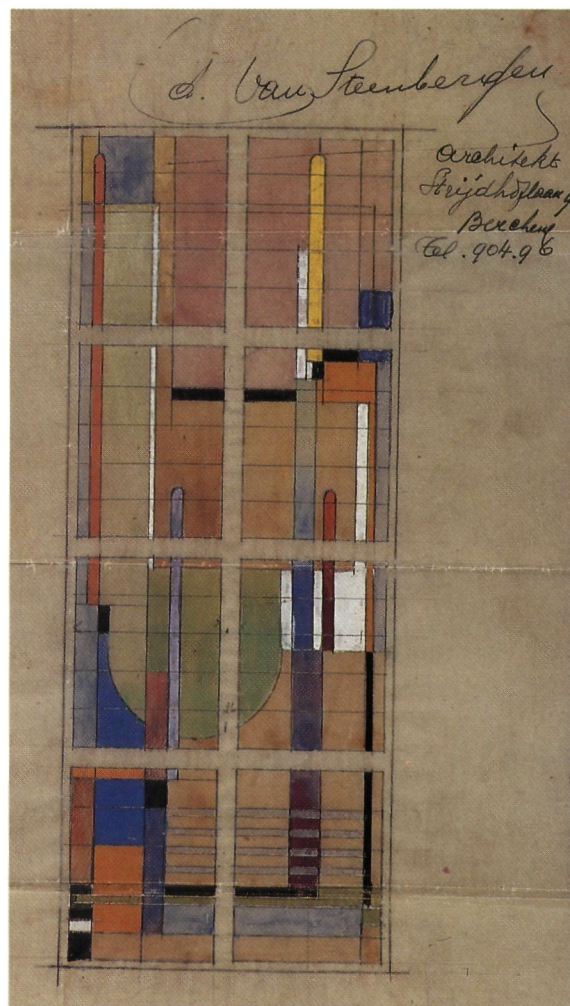
Op een smal perceel in de verkaveling Vriesdonk te Brasschaat ontwierp Van Steenberghe in 1934 een riante, maar sober ogende villa voor J. Peirsman. De villa met plat dak, gevels in baksteenmetselwerk en metalen ramen herbergde in haar twee bouwlagen twee gelijke woningen (38). Het huis heeft een langgerekte L-vormige plattegrond wat, gezien de beperkte breedte van het terrein, de beste oriëntatie

Inkom van de villa Peirsman, Brasschaat (foto O. Pauwels)

►
Ontwerp voor een glasraam voor de villa Peirsman (archief E. Van Steenberghe)

oplevert voor de slaapkamers achteraan. De voortuin met een inrit voor de garage op het kelderniveau behield zijn oorspronkelijke afsluiting van geschilderde staalbuizen. Enig "sieraad" -want dit is meer dan alleen functioneel- aan het huis zijn de beide patrijspoortramen in de zuid-westgevel, de halfronde erker aan de achtergevel, het kops metselverband dat de vensterregisters optisch verbindt en de toegangspartij in de zijgevel. De betonnen luifel loopt rond de voordeur en rust aan beide zijden op een uitsprong in het gevelmetselwerk. Het grote raam met glas-inloodvulling verlicht, zoals in bijna alle ontwerpen van Van Steenberghe, de traphal. Vermoedelijk is een deel van het in 1945 en 1947 ontworpen meubilair voor studio, woonkamer en zitkamer bewaard.

"EEN DROOMSCHUIT VERANKERD IN EEN BOOMGAARD BIJ DE NETE"

Tien jaar na de bouw van zijn woonhuis in Berchem bouwt Van Steenberghe een vakantieverblijf in

Viersel voor het eigen gezin. Het is een laag, bepleisterd volume dat door zijn vormgeving en zijn ligging in de Netevallei inderdaad aan een gestrande schuit doet denken, zoals Van den Berghe dit treffend typeert (39). De patrijspoot in toilet en fietsenberging draagt bij tot het beeld van de scheepsbouw.

De plattegrond van twee verspringende rechthoeken heeft enkele afgeronde hoeken. Aan de zuidzijde bevindt zich het terras van uitgewassen betonplaten (40), dat uitloopt op een afgeronde buiteneethoek omgeven door een laag muurtje. Aan de voorzijde wordt de verspringing van de gevels opgevangen door het overhoeks doorlopend bandraam en de afgeronde bloembak en zitbank. Een groot rond raam siert de woonkamer en wordt aan de buitenzijde geflankeerd door een vlaggestok.

De interieurinrichting was zeer sober opgevat. In de tegelvloer was een strepenpatroon als een tapijt ingelegd. De vaste meubels, de opklapbare stapelbedden, zijn verdwenen daar dit vakantiehuis vandaag als permanente woonst wordt gebruikt.

◀
Villa Marstboom, Hove (foto O. Pauwels)

Eigen vakantiehuis,
Viersel
(foto O. Pauwels)

►
Interieur eigen
vakantiehuis,
Viersel (A.M.V.C.)

Gelijkvloers van de
villa P. Poels,
Kapellenbos
(A.M.V.C.)

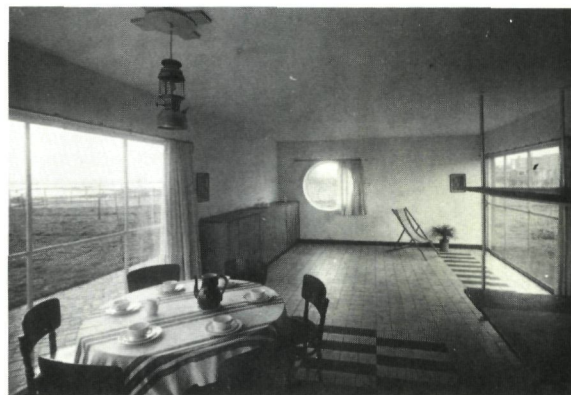
Achterzijde van de
villa P. Poels,
Kapellenbos
(A.M.V.C.)

EEN VILLA IN KAPELLENBOS

Voor ingenieur P. Poels realiseert Van Steenberg in 1935 een vrijstaande villa in het bosrijke Kapellen. Het is een compacte rechthoekige bouw met een verhoogd gelijkvloers en een bovenverdieping onder plat dak. Het strakke, Nieuw-Zakelijke volume wordt alleen verzacht door cirkelvormige elementen in de buitenaanleg: halfronde trappartijen aan voordeur en terras en een afgeronde terrasoverdekking aan de achtergevel. De gevels aan de straatzijde zijn opvallend gesloten. De tuinzijde heeft een reeks identieke ramen die aan het interieur een vrij open karakter geven, doch het uitwendig volume intact laten. Een mooi detail is de wijze waarop de hoek aanwezig blijft aan het ingebouwde balkon. Jammer genoeg werd het huis uitgebreid op de plaats van het overdekte terras.

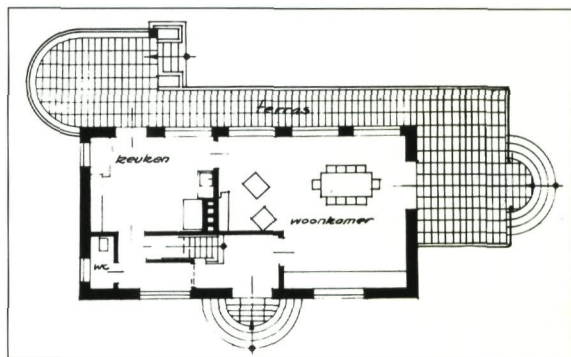
EEN RIJHUIS VOOR EEN KUNSTENAAR

Deze opdracht van 1935 voor een rijhuis in Deurne voor H. Spies had een bijzonder programma: *“een eenvoudige woning voor een jong kinderloos gezin met artistieke neigingen. De voor- en achtergevel worden bijna geheel ingenomen door een stalen raam, reikend van vloer tot dak. De scheiding tussen de verdiepingen is van buitenaf vrijwel niet te merken: beide vormen immers niet alleen symbolisch maar ook in werkelijkheid één enkele woonruimte”* (41). De oorspronkelijke witstenen gevelbekleding werd na de oorlog gebrekkig hersteld en is vandaag bepleisterd en grijsgeschilderd. Aan het huis werd in 1967 een bouwlaag toegevoegd naar ontwerp van architect L. Wouters. Daarbij ging niet zozeer de gevel als wel het oorspronkelijk concept van de open woonruimte op de eerste verdieping verloren. Het atelier aan de staatzijde en de slaapkamer aan de achtergevel vormden één ruimte, slechts gescheiden door een manshoog muurtje rond de spiltrap.

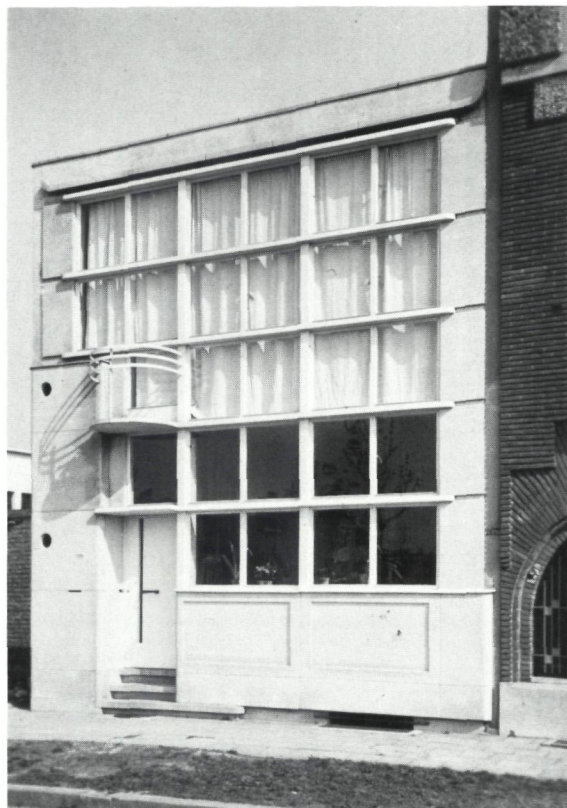
EEN VILLA IN DE KEMPEN

Tijdens de realisatie in 1936 van het Koninklijk Atheneum te Deurne, bouwt Van Steenberg nog een landelijk gelegen villa. Het is ook een buitenhuis, zonder verdieping, met L-vormig hoofdvolume en een rechthoekige annex voor de huisbewaarder boven de keldergarage. Het witgepleisterde volume staat verhoogd op een bakstenen sokkel, waarin de terrassen en toegangstrappen verwerkt zijn. Bakstenen sierverband tussen de ramen suggereert horizontale vensterregisters. Ook hier zorgt een groot rond raam in de woonkamer voor een bijzonder

Voorgevel van het
huis Spies
(A.M.V.C.)

uitzicht. Het huis is nagenoeg intact bewaard.

De keuken werd vergroot en nieuw ingericht, doch een ingebouwde voorraadkast bleef behouden. In de woonkamer staat niet alleen het vaste buffetmeubel dat Van Steenberghe ontwierp, maar ook nog de tafel en één van de stoelen. Het slaapkamermeubilair bleef behouden evenals een vaste kleerkast in de gang.

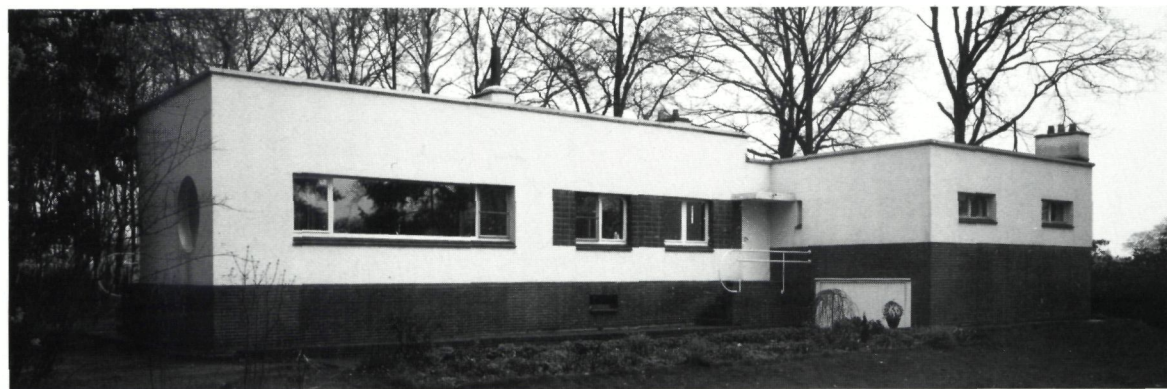
EEN HELE REEKS RIJWONINGEN

Gedurende zijn hele loopbaan zal Van Steenberghe naast villa's in de Kempen en min of meer luxueuze stadswoningen ook een heel stel rijhuizen ontwerpen voor een bescheiden beurs. Het ontwerpen van hedendaagse woningen met een minimumprogramma was een voorname bekommernis van de eerste generatie modernisten. De meeste daarvan bestaan nog, zij het sterk verbouwd: huis Wilten (1923) en huis Ponet (1926) in Borgerhout. Beter bewaard zijn het huis J. Poels (1929) te Berchem met in de gevel een sculptuur van een huisslak, het huis De Bisschop (1931-1932) in Deurne en het huis Noldus (1929-1930) in Essen met glas in lood in de ramen van voor- en achtergevel. Het huis van 1929 van beeldhouwer Albert Poels in Berchem onderging enkele wijzigingen aan de voorgevel (42); de algemene configuratie bleef echter bewaard alsook de gevelsкульпtuur. Het huis van J. Deboeure (1932) werd vernield door een V-bom. Het huis voor Charles Deboeure (1936) werd in Deurne tegelijk met het Koninklijk Atheneum gerealiseerd. Het laat zien dat ook kleine opdrachten, waarvan de planindeling traditioneel bleef, toch tot in de details speciaal ontworpen werden. Een arduinen lijst verdeelt het raam van de woonkamer, verbindt het met de voordeur en loopt uit in een trede. Maar ook de keldergaten en de voordeur werden ontworpen en uitgetekend. Aan de achtergevel verbindt een origineel bandraam de woonkamer met de keuken.

Detail voorgevel
van het huis
A. Poels, Berchem
(A.M.V.C.)

Villa in de Kempen
(foto O. Pauwels)

Glasraam van de
villa Van Roey,
Rijkevorsel
(foto O. Pauwels)

Het Koninklijk
Atheneum, Deurne
(foto O. Pauwels)

Lamp uit de woning
Grauls, Berchem
(foto O. Pauwels)

GEHAVEND OF GERENOVEERD

Meerdere werken van Van Steenberghe werden in de loop van de tijd aangepast door hun nieuwe bewoners. Bijna onherkenbaar is de villa voor de kunstschilder Gerard Baksteen te Schilde (1930). Misschien was dit het meest "Nieuw-Zakelijke" villa-ontwerp van Van Steenberghe door de toepassing van bepleistering op de gevels. Het was goed voor een vierde vermelding in de Prijs Van De Ven in 1931. Het huis werd uitgebreid en kreeg een dak en delen gevelbekleding van leien.

Het huis F. Van Savelbergh in Antwerpen van 1933 werd vrij recent verbouwd en uitgebreid door zijn nieuwe eigenaars. Daarbij werd de volledige binnenindeling gewijzigd en de afwerking vernieuwd. Het huis kreeg een hedendaagse uitbouw aan de scheimuurzijde op het bijhorend bouwperceel. De voorgevel bleef ongewijzigd en het metalen raamschrijnwerk werd voortreffelijk gerestaureerd. De halfronde glazen erker is het sierstuk in deze compositie van gevelbrede vensterregisters en panden metselwerk en de pui van staal en glas met garage- en inkomdeuren.

"De villa "De Patrijs" voor Van Roey in Rijkevorsel (1941) is het laatste bouwwerk dat Van Steenberghe tijdens de oorlog tot een goed einde kon brengen" (43). De ruime villa van een aannemer heeft ondertussen veel van zijn modernistische charme verloren. Niet alleen werden de oorspronkelijk bepleisterde gevels afgewerkt met lichtgele baksteen, maar ook de ommuurde terrassen werden gesloopt en de halfronde uitbouw aan de achtergevel werd gesloten. Het interieur van de traphal werd vernieuwd, daarbij werd zelfs de trap niet gespaard. Wel intact bleven de twee grote glasramen van de traphal, allicht omwille van hun figuratieve voorstelling.

Uit de periode van het interbellum zijn volgende huizen nog bewaard en te vermelden: het huis F. Gruwez (1922) in Antwerpen, de villa W. Vennik (1923) in Kalmthout, het huis F. Delagarde (1927) in Antwerpen, het appartementsgebouw Gijsels-Krauch (1930) in Antwerpen, appartementsgebouw met winkel Lissens (1931) in Antwerpen, het rijhuis V. Leynen (1931) in Berchem, het appartementsgebouw Caers (1931) in Borgerhout, de villa L. Bluekens (1932) te Vosselaar, het huis J. Nijs (1932) te Ekeren, het rijhuizen E. De Wachter (1933) en R. Van Haren (1934) te Antwerpen en de villa H. De Schutter (1936) in Schoten.

DE GROTE REALISATIES

Van de enkele grote projecten die Van Steenberghe mocht realiseren bleef weinig bewaard. Het Volkshuis van Kalmthout (1926-1931) is nog slechts een verminkte voorgevel. Het gebouw werd zwaar beschadigd tijdens de oorlog. Van Steenberghe ontwierp voor het Volkshuis ook de meubilering, waarvan vooral de inrichting van de bibliotheek de moeite waard moet geweest zijn. Van het Sanatorium *De Mick* (1925 en 1932) in Brasschaat bestaat het bouwvolume nog wel. Het eerste project voor het sanatorium, een gelijkvloers volume met pannendak van 1925, werd naar ontwerp van Van Steenberghe in 1932 vergroot met een verdieping en een solarium op het platte dak. Na de oorlog werd het herstellen van de schade echter niet aan Van Steenberghe maar aan architect F. Gorlier (44) toevertrouwd, waardoor het uitzicht volledig wijzigde. Blijven de twee Deurnese projecten: het Koninklijk Atheneum en het gemeentehuis. Dit laatste is een ontwerp van 1948 dat in 1956-1964 door zijn zoon ingenieur-architect Edward Van Steenberghe werd uitgevoerd en hier niet wordt besproken.

In 1936 ontwerpt Van Steenberghe in opdracht van de gemeente Deurne een schoolgebouw voor een duizendtal leerlingen. Door het in voege treden van de wet Van der Poorten werd de school overgedragen aan het Ministerie van Onderwijs en werd het

Traphal van het
Koninklijk
Atheneum, Deurne
(foto O. Pauwels)

▶
Voormalig Volkshuis, Kapellen
(archief E. Van Steenberghe)

▶▶
Interieur van de bibliotheek van het Volkshuis, Kapellen
(A.M.V.C.)

gebouw gerealiseerd door het Ministerie van Openbare Werken (1936-1940).

Het Koninklijk Atheneum van Deurne staat op een onregelmatig, vijfhoekig perceel aan de Frank Craeybeckxlaan. De verschillende vleugels omgeven een centrale speelplaats. Het schoolgebouw omvat naast de klaslokalen en de normale schoolvoorzieningen ook een woning voor een huisbewaarder, een woning voor de studieprefect, twee turnzalen, een toneel- en feestzaal en een stortbadinrichting met openbare functie. Deze elementen zijn verwerkt in een spel van rechthoekige volumes, afgewisseld met afgeronde gebouwdelen. Aan de Jan Brochovenstraat volgt het complex de gebogen rooilijn.

De toren met uurwerk en schouw met vlaggemast vormt een vertikaal accent. De toren is niet alleen een *geliefd vormelement in het modernisme*, maar heeft ook een symbolische waarde. Wat voorheen alleen de macht van kerken, kastelen en belforten versterkte, wordt overgedragen op scholen en

gemeentehuizen: de nieuwe middelpunten van een nieuwe maatschappij.

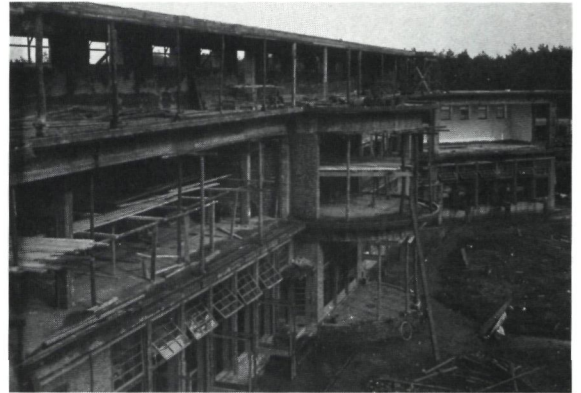
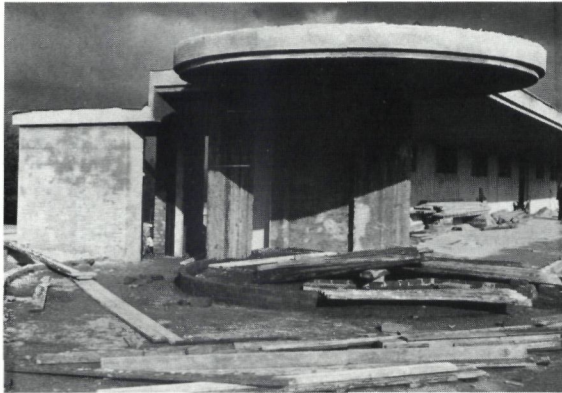
Kenmerkend voor het werk van Van Steenberghe is het gevoel voor verhoudingen en schaal. Dit valt al op bij het stedenbouwkundig concept (45). Het grote schoolgebouw wordt ingevoegd in de aansluitende, nog te bebouwen, straten door het tussenschakelen van de kleine volumes, aan de ene zijde de huisbewaarderswoning en aan de andere zijde de woonst voor de prefect. Grote, monumentale volumes staan nergens zonder meer op de rooilijn. Voor de klasvleugel aan de F. Craeybeckxlaan, waarop oorspronkelijk nog een tweede verdieping gepland was, ligt een open voortuin. Het dubbelhoge volume van de feestzaal staat op een uitspringende gesloten sokkel, waarin de kleedkamers van de turnzaal zijn ondergebracht. Ook in het interieur geeft hij schaal aan de gangen en klassen door alle toegangen zoals de hoofdingang van het gebouw, het begin van de gangen, de deuren van de klaslokalen, een lage hoogte te geven.

Koninklijk
Atheneum, Deurne
(A.M.V.C.)

Sanatorium
De Mick,
Brasschaat
(A.M.V.C.)

Het Koninklijk Atheneum is nog steeds zeer functioneel als schoolgebouw. Alleen de publieke stortbaden hebben hun functie verloren. Zij hadden hun nut in een tijd toen niet elke woonst over een badkamer beschikte (46). Vandaag zijn de ongebruikte douchecellen de stille getuigen van de tijd toen een badkamer in huis nog luxe betekende.

“DE MODERNE ARCHITECT BOUWT VAN BINNEN NAAR BUITEN” (47)

Hoewel Eduard Van Steenberghe door zijn tijdgenoten zo geprezen werd, raakte hij nadien in de vergetelheid. Wellicht omdat hij zich niet profileerde als een theoreticus, werd zijn praktisch werk te velde nooit echt naar waarde geschat. Er is geen exponent in zijn oeuvre, waarin een eigen specifieke bijdrage tot de nieuwe architectuur gekristalliseerd is. De waarde van zijn oeuvre ligt ook niet in het uit-

zonderlijk vernieuwende. Hij behoort niet echt tot de internationale avant-garde en uit geen stedenbouwkundige ideeën over een nieuw op te richten stad (48). Zijn opdrachtgevers zijn particulieren en zo komen zijn sterke kanten tot uiting in de kwaliteitsvolle vormgeving van het alledaagse: een private woning in of buiten de bestaande stad.

Zijn ideeën daarover vind je niet op een pamflet of in een manifest, maar in een vluchtig bericht via de radio op 13 maart 1931 in de huiskamer.

“Het moderne woningtype stel ik me aldus voor: een grote centrale ruimte waarin eetkamer, spreekkamer, rookkamer en dergelijke zijn versmolten tot een enkele woonkamer, met de tuin als verlengstuk. Vaste of verplaatsbare beschotten zorgen voor verschillende hoekjes en vormen met de ingebouwde kasten de plastisch-werkende binnen-architectuur. Grote tochtvrije ramen, over de volle breedte van de naar de zonzijde gerichte wand, zorgen ervoor dat geen enkel hoekje van licht verstoken blijft.

Koninklijk
Atheneum, Deurne
(foto O. Pauwels)

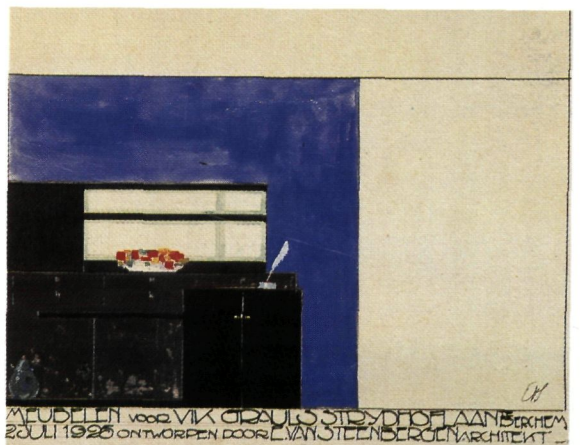
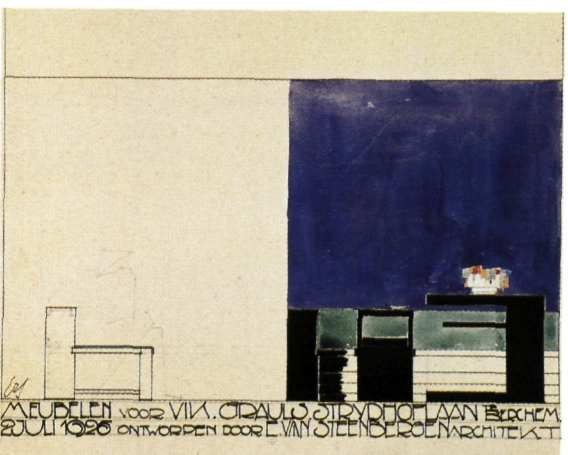
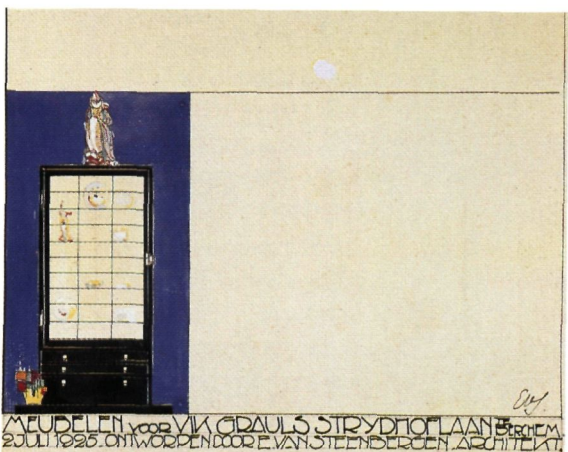
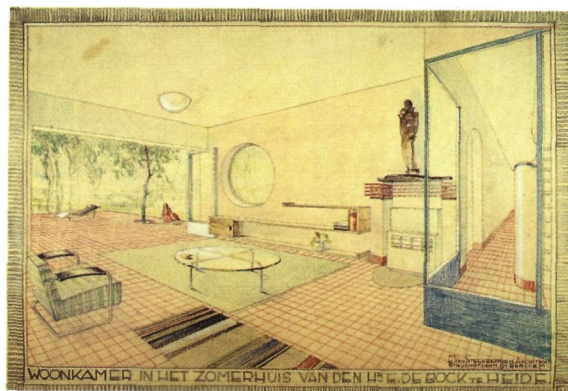
Ontwerp voor het
interieur van de villa
De Bock, Heide
(archief E. Van
Steenbergen)

Bijzonder glas laat de ultravioletstralen ongehinderd door. Zonnewarmte en zonnelicht, reeds zo schaars in ons klimaat, worden niet meer angstvallig buitengesloten, want de afwasbare gladde wanden zijn licht- en kleurvast. De effen wanden zijn zuinig versierd met een wisselbare prent of een schilderstuk. Tafels, stoelen en rustbanken zijn de enige losse meubelen en worden zo geschikt dat de bediening gemakkelijk wordt verricht. Deze kamer heeft 'n ontbijthoekje, haar schemerhoekje, haar leeshoekje, al naar men het verlangt. Maar wat ze vooral biedt: de ruimte! Het is er prettig om te leven, te eten, te werken, met vrouw en kinderen samen te zijn en er uw vrienden te ontvangen. Een plaats waar ge u kunt bewegen, de voorwerpen van op afstand kunt zien, met ramen als levende schilderijen, bomen in bloei, een brok natuur- of stedschoon".

Meubilair voor het
huis Grauls,
Berchem
(archief E. Van
Steenbergen)

Eduard Van Steenbergen ontwierp de gebouwen en interieurs voor dit gewone leven met een feilloos gevoel voor maat en verhoudingen. Hij is een meester in wat hij in hetzelfde radiopraatje verwoordt als de taak van de architect: "eenvoud en zakelijkheid omzetten tot schoonheid. Want veronderstellen we een ogenblik de verschillende vraagstukken van de rationalisatie opgelost. Het alles en iedereen bevredigende programma is opgemaakt. Nijveraars en financiers, verplicht door de wet van vraag en aanbod, hebben alles gestandaardiseerd wat nodig is om woonmachines te bouwen. Alle onderdelen hebben dus vaste afmetingen en vormen. Nu eerst, bij het ordenen van deze onveranderlijke elementen, zal ten volle het onderscheid blijken tussen de techniek-*zonder-meer*, en de *technisch-aangelegde-kunstenaar*. De techniek zal onberispelijk werk kunnen leveren, maar er zal altijd iets aan ontbreken, dat niet in formules is vast te leggen, maar dat het kenmerk is van alle kunst: de harmonische verhouding. De techniek beheerst de stof, de architect bezielt haar".

Maar de tijd was nog niet rijp voor de productie van de woonmachine. Er is nog niets gestandaardiseerd: voor de realisatie van zijn stoelen heeft Van Steenbergen drie ambachtslui nodig! Alleen het vormvocabulary dat deze rationalisatie moet uitdrukken, wordt ontwikkeld. Eduard Van Steenbergen is in dit een zelfstandig zoekende vormgever. Het huis Grauls, de Unitas-huizen en het eerste gebouw van het sanatorium De Mick hebben een vormgeving die iets ontleend - de stijl of liever de sfeer - aan de Engelse arts and crafts en de Hollandse traditionele bouwwijze. Uit het overige werk spreekt een 'oorspronkelijk' vormgever. Daardoor is dit werk ook niet onder één hoedje te vangen. Hoe verschillend zijn niet de woningen Reypens,

Eigen woonhuis,
Berchem
(foto O. Pauwels)

Adriaensens, Van den Berghe, Koumans, Spies, het eigen buitenhuis in Viersel en het huis Baksteen. Het enige formele element dat hij hergebruikt is de cirkelvorm, die van alle tijden is. Een kwartcirkel, halve cirkel of driekwartcirkel: dit is de rode draad die loopt door de huizen Volhardingstraat, "De Silverbron", Maerten-Bolssens, Horsten, De Peirman, Van Savelbergh, Van Roey en het Koninklijk Atheneum. De passercirkel met zijn rationeel gekozen middelpunt vult het vocabularium aan van de rechte lijn en het nuchtere balkvolume. Voor Van Steenberg en gelden geen a priori's, noch in het materiaalgebruik, noch in het vormbeginsel van de nieuwe functionele stijl. Hij ontwerpt huizen van handgevormde baksteen, soms met sierverband, en andere door pleister gedematerialiseerd. Hij plaatst glas in lood in traphalramen en verlicht de woonkamers met grote, heldere glasvlakken. Interieurs worden stemmig bekleed met houtfineer en hij laat details spreken in edel zilver of goud. Hij werkt niet met motto's als "Ornament ist Verbrechen" of "weniger ist mehr". Zonder te vervallen in het 19de-eeuwse eclecticisme, het reciperen van vormen, voegt hij aan de functioneel en zakelijk uitgedrukte vorm een dimensie toe die het toch op een manier 'siert'.

BIOGRAFIE

Eduard Van Steenberg is geboren op 1 augustus 1889 als tweede zoon van de bouwmeester Martinus Van Steenberg. Hij volgt lessen aan de Koninklijke Akademie voor Schone Kunsten (later Hoger Instituut voor Bouwkunst en Stedebouw)

te Antwerpen en verwerft er verschillende onderscheidingen. Door de vroege dood van zijn vader en de mobilisatie van zijn oudere broer, krijgt hij de verantwoordelijkheid van een groot gezin te dragen.

Na de oorlog dingt hij mee in twee stedenbouwkundige wedstrijden. Hij behaalt de tweede prijs ex aequo voor zijn wederopbouwproject voor de IJzerenleen te Mechelen en de eerste prijs ex aequo voor de verbreding van de Schoenmarkt te Antwerpen.

Hij is eveneens betrokken bij de oprichting van de Kring voor Moderne Kunst op 14 september 1918 tezamen met Paul Smekens, Jozef Peeters en Edmond Van Dooren.

In 1921 realiseert hij het huis Grauls in de Strijdhoflaan te Berchem, zijn eerste zelfstandige opdracht.

Van 1923 dateren zijn eerste ontwerpen voor de Unitas tuinwijk te Deurne en het sanatorium *De Mick* te Brasschaat.

In 1925 bouwt hij voor zichzelf een woonhuis met bureau in de Strijdhoflaan te Berchem.

In 1932 ontwerpt hij een opmerkelijk complex van 6 woningen aan de Volhardingsstraat, in de wijk die ontstaat op de terreinen van de Wereldtentoonstelling van 1930.

In 1936 krijgt hij de opdracht voor het ontwerp van het Atheneum te Deurne.

In 1937 neemt hij deel aan de stedenbouwkundige wedstrijd voor de aanleg van de Kunstberg te Brussel en het ontwerp voor de Albert I bibliotheek en behaalt een eerste prijs ex aequo.

Uit 1943 dateert het evenmin gerealiseerde project voor een Gouvernementsgebouw naast en achter het Bishoppelijk Paleis aan de Schoenmarkt in Antwerpen.

In 1941-42 wordt hij respectievelijk briefwisselend en werkend lid van in de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone kunsten.

Zijn ontwerp van 1948 voor een nieuw gemeentehuis te Deurne wordt in 1956-1964 gerealiseerd onder leiding van zijn zoon Edward Van Steenberg.

Uit 1949 dateert zijn laatste stedenbouwkundig project voor de aanleg rond de Sint Goedelekerk te Brussel.

Hij overlijdt in 1952.

Achtergevels
Volhardingstraat
(S.A.A.)

VOETNOTEN

- (1) Van De Velde H., *l'Architecture moderne en Belgique*, in *l'Art Vivant*, nr.67, 1927.
- (2) Gruyaert M., *Art-Déco in Mortsel tegen de grond*, in *jaarboek van de Mortsele Heemkundige Kring 1992*.
- (3) Van den Berghe V., schrijft: "In de villa van ingenieur Reypens te Mortsel (1927) werd het de architect blijkbaar vergund (op de dakvorm na?) zich volkomen vrij uit te spreken."
- (4) In de catalogus van de tentoonstelling "Antoine Pompe et l'effort moderne en Belgique 1890-1940" in 1969 samengesteld door M. Culot en F. Terlinden, staat als enige foto bij het werk van E. Van Steenbergen niet ontbrekend de achterzijde van het huis Adriaensens afgebeeld.
- (5) Benthin C. en Stynen H., *Unitastuinwijk in Deurne (1923-32)*, in *M&L*, jg.1, nr.6, 1982.
- (6) Dubois M., *Architectuur in Antwerpen tijdens het interbellum*, in *Archis*, nr.5, 1989.
- (7) Beleidsverklaring, een Vlaams monumenten- en landschapsbeleid, ingediend door de Heer J. Sauwens, Gemeenschapsminister van Verkeer, Buitenlandse Handel en Staatshervorming, 1992.
- (8) Van den Berghe V., *Eduard Van Steenbergen, bouwmeester en binnenhuiskunstenaar (1889-1952)*, Antwerpen, 1955.
- (9) Op het gemeentehuis te Deurne gaf hij op 16.5.1946 nog een voordracht met lichtbeelden over het thema "Hoe bouwt men een kleine woning?", doch de tekst ervan bleef niet bewaard. Als lid van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten hield hij nog drie voordrachten.
- (10) Van den Berghe V., *o.c.*, p. 5.
- (11) Schmook G., *Stap voor stap langs kronkelwegen: gedenkschriften*, Antwerpen, 1976, p. 201.
- (12) Braem R., *Eduard Van Steenbergen, een geslachtofferde generatie*, in *Bouwen en Wonen*, nr.1, 1956, p. 13.
- (13) Buiten de Provincie Antwerpen zijn voor de periode van het interbellum te vermelden:
  - het rijhuis P. Celis van 1923 te Schaarbeek
  - de villa R. Boen van 1924 te Sint-Truiden
  - de villa F. Gruwez van 1928 bij Luik
- (14) Van de vier woningen te Turnhout voor J. Hermans (1938), voor E. Daelmens (1939), voor E. Van Ussel (1940) en M. Devroede (1941) werd er geen in het onderzoek betrokken, daar ze qua vormgeving niet meer tot het interbellum behoren.
- (15) In deze publicatie wordt Van Steenbergen voorgesteld samen met de architecten H. Van de Velde en H. Hoste naast schilders en beeldhouwers. Het boek werd wel postuum uitgegeven doch Van Steenbergen maakte zelf de selectie van de foto's. Afbeeldingen van realisaties betreffen het complex Volhardingsstraat, de villa Baksteen, het buitenhuis in Viersel, de villa De Bock, het huis Van Haren, het huis Spies, de villa Geubelle en het Koninklijk Atheneum. A. De Ridder, *Vlaamse Kunst*, Antwerpen, Brussel, Gent, Leuven, 1952.
- (16) De architecturale selectie voor Van Steenbergen betreft: het huis Léonard, de villa Ingelbrecht, het huis Van Steenbergen, de villa Marstboom, de Unitas tuinwijk, de villa Reypens, het huis Durllet, het huis Adriaensens, de villa "Zilverbron", het complex Volhardingstraat, het buitenhuis Van Steenbergen en het Koninklijk Atheneum. M. Culot en F. Terlinden, *Antoine Pompe et l'effort moderne en Belgique 1890-1940*, Ixelles, 1969, p. 176.
- (17) Waarschijnlijk is dit zitmeubel afkomstig van de stand voor de Federatie van vakbonden van de Wereldtentoonstelling van 1930.
- (18) Het meeste smeedwerk en zeker dergelijke kacheltsjes werden naar ontwerp van E. Van Steenbergen uitgevoerd door zijn jongere broer die smid was.
- (19) Hij gaf er een kaartje af waarop hij zijn bewondering uitspreekt voor de "gezegende kunstenaar E. Van Steenbergen" en zijn prachtige stand; het werd afgedrukt in het album van V. Van den Berghe, p. 17.
- (20) Léonard, bediende bij Gevaert, verhuisde naar de Kapellelei nr. 32 in Mortsel, een ontwerp van Flor Van Reeth, en liet er in 1933 door Van Steenbergen verbouwingen uitvoeren.
- (21) Ook in het bijna gelijktijdige huis Guiette (1926) dat door Le Corbusier als structuur met vloerplaten in gewapend beton werd bedacht, werd dit niet toegepast maar door P. Smekens uitgevoerd in goedkopere welfsels van gebakken aarde.
- (22) Van den Berghe V., *o.c.*, p. 13.
- (23) Van De Velde H., *L'architecture moderne en Belgique*, in *l'Art Vivant*, nr. 67, oktober 1927.
- (24) De huidige roze afwerking verbergt een onderliggende okerkleurige schildering.
- (25) Mondelinge mededeling van L. Marstboom.
- (26) Van den Berghe V., *o.c.*, p. 16.
- (27) Een deel van de eetkamermeubilering van 1940 bleef bewaard, doch was niet voor dit huis ontworpen.
- (28) Van den Berghe V., *o.c.*, p. 16.
- (29) Vermeulen F., *Eduard Van Steenbergen (1889-1952), een stille voorvechter van de moderne woningkunst, ontstaansgeschiedenis en analyse van het woningcomplex gebouwd in 1932 in de zo betekenisvolle Volhardingstraat te Antwerpen*, onuitgegeven verhandeling, Leuven 1990.
- (30) Van den Berghe V., *o.c.*, p. 19.
- (31) Flouquet P.-L., *Le scandale de l'Avenue de la Colonie, interview de l'architecte Leon Stynen*, in *Bâtir*, nr.44, 1936.
- (32) Geysels G., Goffin G., Lemout N., Moereels J., Renard P., Van Bouwel J., *Modern bouwen in Brasschaat 1920-1940*, Zellik, 1993, p. 18.
- (33) Geysels G. e.a., *o.c.*, p. 50.
- (34) Van Steenbergen besteedde veel aandacht aan de vormgeving van letters; dit geldt ook voor zijn tekeningen. Een opschrift als dit, maar ook de cijfers van een huisnummer werden speciaal ontworpen.
- (35) Te oordelen naar een oude foto genomen door de eigenaar, werd ook hier een stukje van het glasraam van de stand van de Wereldtentoonstelling gerecupereerd.
- (36) Van den Berghe V., *o.c.*, p. 22.
- (37) Eugeen De Bock is eigenaar van de uitgeverij De Sikkell in Antwerpen die in 1955 het album van het werk van Van Steenbergen door V. Van den Berghe uitgeeft.
- (38) Geysels G. e.a., *o.c.*, p. 61.
- (39) Van den Berghe V., *o.c.*, p. 23.
- (40) Oorspronkelijk was de terrasvloer van platgelegde baksteen.
- (41) Van den Berghe V., *o.c.*, p. 23.
- (42) Het raam van de eerste verdieping werd verlaagd, de garagepoort vernieuwd en het gelijkvloers met leisteen bekleed.
- (43) Van den Berghe V., *o.c.*, p. 28.
- (44) Geysels G. e.a., *o.c.*, p. 36.
- (45) Van den Berghe P., *Architectuur als belevenis, Eduard Van Steenbergen*, onuitgegeven verhandeling H.A.I.R. Antwerpen, 1984-1985.
- (46) Ook in de meest bescheiden huizen van Van Steenbergen uit het interbellum was wel een wasplaats bij de keuken of een pomphuis, maar geen echte badkamer voorzien.
- (47) Van den Berghe V., *o.c.*, p. 37, citaat uit de radiotoespraak van Van Steenbergen.
- (48) Tesamen met A. Francken ontwerpt hij in 1928 een complex appartementsgebouwen, "De Moderne Stad" genaamd, voor het terrein waarop de Wereldtentoonstelling zal plaatsvinden.

Met dank aan Eduard Van Steenbergen jr. voor de verstrekte gegevens en archiefstukken.

Gebruikte afkortingen:

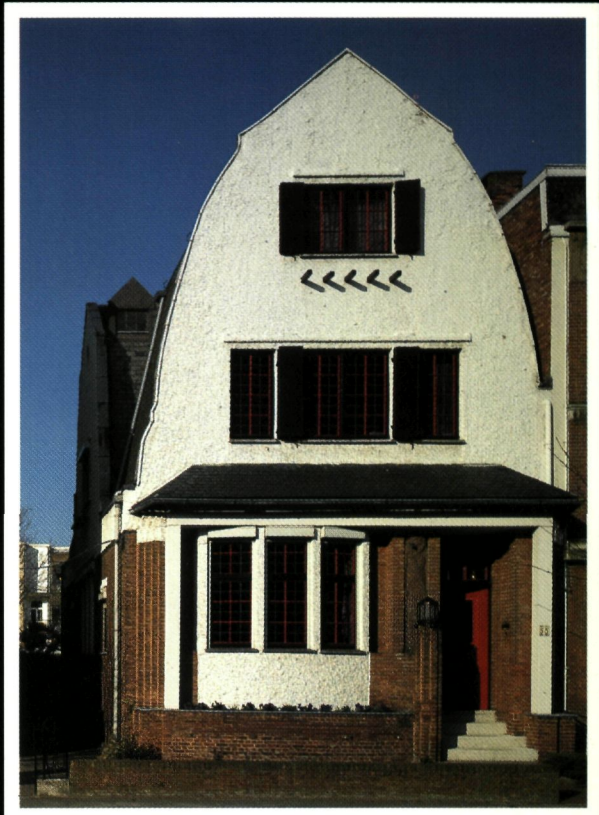
E.V.S. : archief Eduard Van Steenbergen

A.M.V.C. : Archief en Museum voor Vlaams Cultuurleven

S.A.A. : Stadsarchief Antwerpen

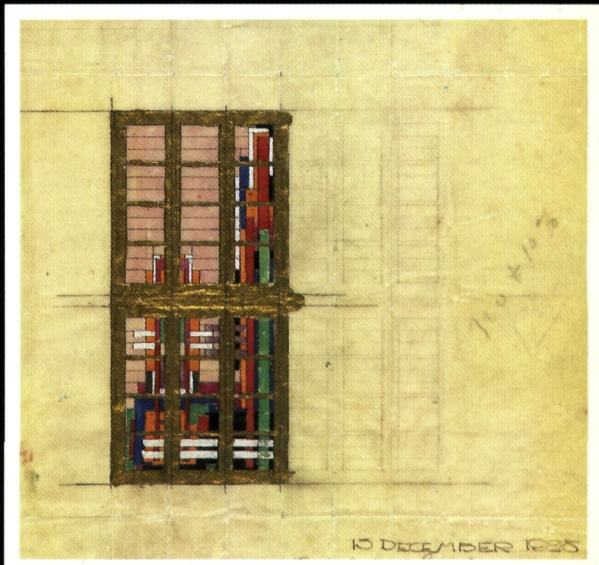
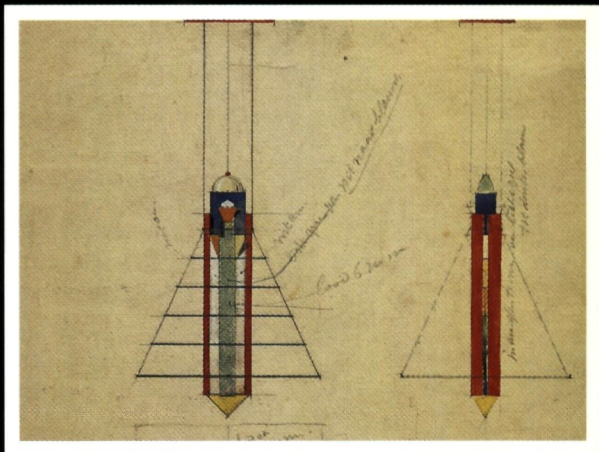
Anne Malliet is architect en inspecteur BML.

- 1 3
- 4
- 2 5

1. Hal van het huis Grauls, Berchem (foto O. Pauwels)
2. Detail van de gevel van het huis Van den Berghe (archief E. Van Steenberghe)
3. Voorgevel van het huis Grauls, Berchem (foto O. Pauwels)
4. Lamp van het huis Grauls, Berchem (archief E. Van Steenberghe)
5. Ontwerp van een glasraam voor het huis Van den Berghe (archief E. Van Steenberghe)

M&L BINNENKRANT

Nr. 63
Bijlage bij
M&L 12/3
mei-juni
1993

Muurschildering uit de
15de eeuw in de kerk
van Bagnot - Frankrijk

Colloquia

BEVEILIGING VAN MONUMENTEN EN HUN KUNSTBEZIT TEGEN MISDAAD EN MOEDWILLIGE BESCHADIGING

Van 3 tot 6 november 1992 organiseerde het Bestuur Monumenten en Landschappen een colloquium over *Beveiliging van monumenten en hun kunstbezit tegen misdaad en moedwillige beschadiging*. Mede dankzij de medewerking van de Raad van Europa was er grote internationale belangstelling: 120 deelnemers vertegenwoordigden 18 landen.

In het verleden was er binnen de Raad van Europa voornamelijk belangstelling voor beveiliging van monumenten tegen natuurrampen. Tijdens dit colloquium werd het accent echter verlegd naar beschadiging door toedoen van de mens: vandalisme, diefstal, brand, ... een duidelijk toenemend probleem in onze huidige maatschappij. Bovendien heeft niet alleen het monument zelf, maar ook het zich erin bevindend roerend patrimonium nood aan specifieke beveiliging tegen deze vorm van beschadiging.

C.N. Robert, professor strafrecht aan de universiteit van Genève en rapporteur voor de Raad van Europa tijdens het colloquium, onderscheidt in zijn "Conclusions" vijf verschillende aspecten, die tijdens het colloquium aan bod kwamen.

Een eerste essentieel facet in de beveiliging van ons cultureel patrimonium is de sensibilisatie en vorming van het publiek, slechts mogelijk door middel van een genuanceerde politiek en strategie. Binnen deze context is aandacht voor de grote verscheidenheid binnen het 'publiek' noodzakelijk. Vooraf moet duidelijk gesteld worden tot wie een bepaalde sensibiliseringscampagne zich richt.

Een tweede fundamenteel aspect is de preventie en bescherming van monument en roerend kunstbezit.

Momenteel heeft de monumentenzorg een breed scala van hulpmiddelen en technieken inzake preventie en bescherming van ons monumentaal erfgoed ter beschikking. Hierbij denken we aan organisatorische, architectonische en elektronische methoden. De grootste bedreiging voor het onroerend goed vormen brand en vandalisme; roerend patrimonium wordt daarnaast ook door diefstal bedreigd. Tijdens het colloquium werd ruim aandacht besteed aan preventieve technieken: naast menselijke bewaking kan ook mechanische en elektronische beveiliging ingeschakeld worden. Hoewel geen enkele methode zonder

gebreken is, is het van essentieel belang dat het voorwerp in situ bewaard blijft en zijn contextuele betekenis niet verliest.

Bij wijze van illustratie werd het internationaal gezelschap de keuze uit drie excursies geboden om enkele technieken inzake preventie en bescherming in een concrete situatie te bestuderen. Naast deze preventieve technieken is het noodzakelijk op internationaal vlak een strategie uit te bouwen, waarbij een grondige inventarisatie, degelijke informatiemiddelen en het wetenschappelijk markeren van roerende voorwerpen van belang zijn. Dat dergelijke strategie noodzakelijk is wordt tijdens het colloquium aangetoond door de plundering van -voornamelijk ecclesiastische- kunstvoorwerpen in de voormalige Oostblok-landen. Een spoedig ingrijpen tegen deze internationale handel dringt zich op.

Een derde aspect vormen de verzekeringsaspecten rond beveiliging van monumenten en hun kunstbezit. Bij nader inzicht blijkt het niet eenvoudig vast te stellen of men kan verzekeren, tegen welke risico's en zo ja, voor

welke waarde. Momenteel ontbreken grondige studies, een typologie van risico's en een evaluatie van risico's om een degelijk verzekeringssysteem uit te bouwen. In ieder geval lijkt een zekere transparantie rond informatie over voorspelbaarheid van onvoorziene risico's wenselijk.

Vervolgens blijkt dat ook een aangepaste strafwetgeving veelal ontbreekt. Het aandeel van diefstal van kunstvoorwerpen maakt ongeveer 5% van het totaal aantal diefstallen uit. Aanpassing van de wetgeving is omslachtig en een langdurig proces, zodat het eenvoudiger lijkt het aantal kunstdiefstallen te beperken door zich toe te spitsen op preventie.

Een vijfde onderdeel behandelt de juridische aspecten rond beveiliging van monumenten en hun kunstbezit. Ook op dit vlak bestaat dringende nood aan internationale samenwerking in de strijd tegen illegale handel, diefstal en heling van kunstvoorwerpen.

Prof. Robert besluit met het citaat van mme F. Choay: "*La préservation des monuments anciens est d'abord une mentalité*", dat perfect de geest van de debatten weergeeft.

Aansluitend bij het colloquium zullen in het voorjaar van 1993 de akten verschijnen. Geïnteresseerden kunnen zich wenden tot het Bestuur Monumenten en Landschappen (02/209.27.08).

A.M. Leijssen

COLLOQUIUM LES ANCIENNES RESTAURATIONS EN PEINTURE MURALE, DIJON, 25-27 MAART 1993

Het colloquium *Les anciennes restaurations en peinture murale* dat plaatsvond in Dijon van 25 tot 27 maart 1993, werd georganiseerd door de *Section Française* van het *International Institute of Conservation*. Probleemstelling was op welke manier moet omgegaan worden met ensembles van muurschilderingen, die vroeger reeds gerestaureerd, in casu min of meer overschilderd werden.

Muurschildering uit de 15de eeuw in de kerk van Bagnot - Frankrijk

Wat men moet bewaren en wat wegnemen van deze oude restauraties, hangt gedeeltelijk af van het gewicht van de esthetische en kunsthistorische waarde van deze overschilderingen, waarvan er vele teruggaan tot de 19de eeuw en zelfs vroeger.

Dat slechte retouches schadelijker zijn dan de natuurlijke degradatie door de tijd, roept al van in de renaissance polemieken op.

Vooraleer oude overschilderingen weg te nemen, moet er in elk geval een vooronderzoek uitgevoerd worden waarbij de overschilderingen gelokaliseerd, geïdentificeerd en geëvalueerd worden. Bij de keuze speelt uiteraard ook de staat van bewaring van de *originele* schildering een rol. Het *perse* terugkeren tot de oorsprong, hetgeen in de zeventiger jaren vooral onder impuls van de Italiaanse restaurateurs werd gepredikt, wordt nu stilaan verlaten voor een meer pragmatische en genuanceerdere benadering van het probleem, waarbij men liever aankijkt tegen een overschilderde muurschildering dan tegen een ruïneuze toestand waarbij slechts onleesbare en onsamenhangende fragmenten op de muur achterblijven. Ook moet steeds onderscheid gemaakt worden tussen overschilderin-

gen die zich op het (nog goed bewaarde) origineel bevinden en anderzijds aanvullingen op vernieuwd pleisterwerk, die als doel hadden de compositie te vervolledigen.

Naast het probleem van de overschilderingen, stelt zich uiteraard ook het probleem van de aard en de veroudering van restauratieproducten uit het verleden. Vele producten, zowel natuurlijke als synthetische, blijken in de loop der jaren schier onoverkomelijke problemen te geven, gaande van verkleuring, verdonkering, onoplosbaarheid, tot het zelf de oorzaak worden van een veel snellere degradatie, dan de tijd ooit had kunnen bewerkstelligen. Tal van factoren beïnvloeden het gedrag van de restauratieproducten: licht, termische reacties, oxydatie, reacties van het milieu, reactie van de micro-organismen... Ook de degradatie van thans gebruikte consolidatieproducten werd bestudeerd, zowel op labo-stalen als in situ. De resultaten van deze onderzoeken kunnen ons enkel tot nog meer voorzichtigheid en terughoudendheid aanmanen, vooral eender welk produkt op een muurschildering wordt aangebracht. De kleinst mogelijke ingreep is zoals steeds de beste.

Verhelderend in dit verband was een

lezing over de muurschilderingen in de Egyptische graven. Meer dan 3000 jaar zijn deze schilderijen, ondanks arabische gom als zeer "zwak" bindmiddel, onaangetast bewaard gebleven. Op minder dan 30 jaar tijd en na het ondergaan van miljoenen bezoekers, die het percentage van de relatieve vochtigheid deden stijgen van 10 tot soms 95, en na het aanbrengen door opeenvolgende ploegen van restaurateurs, van inadequate consolidatieproducten, is de toestand van deze unieke muurschilderingen catastrofaal. De enige oplossing, indien mogelijk, is het verwijderen van deze producten en het strikt beperken van het bezoekersaantal. Het ligt voor de hand dat deze visie ter plaatse met weinig enthousiasme werd begroet.

Nieuwe methodes om muurschilderingen adequater te onderzoeken werden voorgesteld, onder andere de mogelijkheden van het onderzoek met U.V.-licht waarbij overschilderingen soms gemakkelijker kunnen gelokaliseerd worden.

Samenvattend kan gesteld worden dat op dit congres gepleit werd voor een minimale en goed onderzochte ingreep, een spaarzaam gebruik van restauratieproducten, het belang van een doorgedreven en genuanceerd

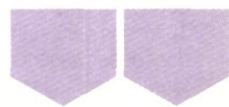

vooronderzoek, waarbij de oude restauraties op alle gebied bekeken en geëvalueerd worden. De beste manier om muurschilderingen, en trouwens kunstwerken in het algemeen, op een zo goed mogelijke manier te bewaren en te vrijwaren, is een strikte beheersing van het klimaat. In eigen land zijn de gevallen genoegzaam bekend van kerken en andere gebouwen, waar door het inbrengen van een verwarmingsinstallatie, onoplosbare problemen met de aanwezige kunstwerken optraden. Een weinig schommelende temperatuur en vochtigheidsgraad zijn nog steeds de beste (en enige) garanties voor de bewaring van het kunstbezit op lange termijn.

De laatste dag werd besteed aan het bezoeken van verschillende lopende restauratiewerven, waarbij soms vinnige discussies ontstonden over het al dan niet verwijderen van overschilderingen en het probleem van de mate waarin deze *vrijgelegde* schilderingen dan opnieuw moesten geretoucheerd worden, en of deze overschilderingen, die qua methode zeer tijdsgebonden en bijna modegevoelig waren, binnen enkele jaren wellicht om die reden opnieuw zouden moeten verwijderd worden...

Zelden werd op een restauratiecolloquium de restauratie zelf zo fundamenteel in vraag gesteld.

M. Buyle

Wet- en Regelgeving

SUBSIDIESTELSEL - PREMIESTELSEL

Het subsidiestelsel voor werken aan beschermde monumenten werd opgeheven door het decreet van 18 december 1992 houdende bepalingen tot begeleiding van de begroting 1993. Voor de particuliere sector was de subsidieregeling reeds de facto ver-

vangen door de besluiten van de Vlaamse Executieve van 16 september 1992 tot vaststelling van een restauratiepremie enerzijds en tot het instellen van een onderhoudspremie anderzijds. Beide besluiten werden gepubliceerd in het Staatsblad van 21 november 1992. Inmiddels heeft de Vlaamse Regering beslist ook voor de openbare sector het vroegere subsidiestelsel door een premiestelsel te vervangen met ingang van 8 januari 1993.

Onderhouds- en restauratiewerken aan beschermde monumenten van welke aard dan ook vallen nu onder de toepassing van één van de vermelde premiereregelingen. Een uitzondering vormen de monumenten "*beschermde voor het onderwijs zoals bedoeld in artikel 59bis, § 2, 2° van de Grondwet*". Deze clause moet in die zin worden begrepen dat onderwijsgebouwen, die van de onroerende voorheffing zijn vrijgesteld om redenen van onderwijsbestemming, buiten het toepassingsgebied van het premiestelsel vallen. Op de begrotingskredieten van het Vlaamse Gewest die bestemd zijn voor werken aan beschermde monumenten kunnen dus geen financiële bijdragen meer worden verleend.

Hierna volgt de tekst van het nieuwe premiebesluit voor de openbare sector en de sector eredienst:

BESLUIT VAN DE VLAAMSE EXECUTIEVE TOT VASTSTELLING VAN EEN RESTAURATIEPREMIE VOOR WERKEN AAN BESCHERMDE MONUMENTEN ONDERNOMEN DOOR OF OP INITIATIEF VAN REGIONALE OF LOKALE BESTUREN.

DE VLAAMSE EXECUTIEVE,

Gelet op het decreet van 3 maart 1976 tot bescherming van monumenten en stads- en dorpsgezichten;

Gelet op het decreet van 18 december 1993 houdende diverse bepalingen tot begeleiding van de begroting 1993, inzonderheid de artikelen 71, 72, 73 en 74;

Gelet op het akkoord van de Vlaamse Minister van Financiën en Begroting, gegeven op 3 februari 1993;

Gelet op de wetten op de Raad van State, gecoördineerd op 12 januari

1973, inzonderheid op artikel 3, § 1 gewijzigd bij de wet van 4 juli 1989;

Gelet op de dringende noodzakelijkheid;

Overwegende dat de vlaamse regering stelt dat het administratief toezicht dat door de hogere overheid op de gedecentraliseerde besturen wordt uitgeoefend in haar procedure dient vereenvoudigd en - waar mogelijk - verkort te worden;

Overwegende dat de subsidieregeling voor werken aan beschermde monumenten door of op initiatief van regionale of lokale besturen is opgeheven;

Overwegende dat het derhalve dringend noodzakelijk is om onverwijld dit premiestelsel in te stellen;

Op voorstel van de Vlaamse Minister van Verkeer, Buitenlandse Handel en Staatshervorming;

Na beraadslaging,

BESLUIT:

Artikel 1. Voor de toepassing van dit besluit wordt verstaan onder:

1° regionale besturen: provincies, bisschoppelijke seminaries en kathedrale kerkfabrieken.

2° lokale besturen: gemeenten, verenigingen van gemeenten, openbare centra voor maatschappelijk welzijn, zuivere en gemengde intercommunales, polders, wateringen, verenigingen van polders en wateringen, kerkfabrieken en elke andere rechtspersonen die voor de uitoefening van een openbare eredienst of voor verenigingen van vrijzinnigen onroerende goederen beheert, voor zover de werken monumenten betreffen gelegen in het Vlaamse Gewest;

3° regionale of lokale premienemers: het regionaal of lokaal bestuur dat eigenaar, vruchtgebruiker of erfpachthouder is van een beschermd monument.

4° restauratiewerken: werken die betrekking hebben op:

a. de algehele beveiliging en stabiliteit van het monument, inzonderheid ondersteuningen, afschermingen,

schoringen, verstevingingen, consolideringen, onderkappingen;

b. de beveiliging van het monument tegen ongunstige weersomstandigheden en natuurrampen door: het dichten van daken, sluiten van muuropeningen, aanbrengen en herstellen van voorzieningen voor afwatering, goten en aflopen en rioleringen, beveiliging tegen insijpelingen, bestrijding van opstijgend grondwater, beveiliging tegen blikseminslag en stormschade;

c. de behandeling van waardevolle elementen van het monument onder meer door verharding, houtworm- en zwambestrijding;

d. het herstel van nog aanwezige waardevolle elementen van het monument;

e. de vervanging van nog aanwezige elementen van het monument, die niet meer hersteld kunnen worden;

f. het opnieuw aanbrengen van niet meer aanwezige waardevolle elementen, voor zover voldoende materiële gegevens of iconografisch materiaal aanwezig zijn om een wetenschappelijk verantwoorde reconstructie mogelijk te maken en voor zover de reconstructie vereist is om een storende lacune aan te vullen;

g. het verwijderen van storende elementen, wegwerken van onoordeelkundige uitgevoerde ingrepen, wegwerken of aan het zicht onttrekken van misplaatste toevoegsels;

h. het beschermen van een publiek toegankelijk monument tegen intens gebruik inzonderheid door versteving van vloerplaten, bijkomende stabiliteitswerken, aanbrengen van detectiesysteem, aanbrengen van isolatie ter voorkoming van condensatie;

i. de beveiliging van het monument en van het eventueel aanwezige kunstbezit eigen aan het monument tegen brand, vandalisme en diefstal;

j. ingrepen die niet anders dan naar aanleiding van restauratie- en instandhoudingswerken kunnen uitgevoerd worden, die meerkosten met zich meebrengen omdat ze met omzichtigheid ten overstaan van het monument moeten uitgevoerd worden, mogelijke oorzaken van vernietiging, verval of abnormale slijtage wegnemen, inzonderheid het vervangen of aanbrengen

van installaties voor centrale verwarming en elektriciteit en het uitvoeren van schilderwerken.

Voor werken in verband met centrale verwarming en elektriciteit kunnen enkel de bouwkundige werken en de basisinstallatie in aanmerking worden genomen voor de restauratiepremie, met uitsluiting van toestellen en armaturen;

l. de studie(s) vereist voor het opmaken van een definitief dossier, inzonderheid historisch, technisch en wetenschappelijk onderzoek en de werkzaamheden vereist om dat onderzoek uit te voeren;

5° restauratiepremie: premie die door de Vlaamse regering of haar gemachtigde wordt verleend als bijdrage in de kosten voor restauratiewerken aan een beschermd monument.

6° toekenning der premie: de vastlegging van de kredieten van de restauratiepremie ten laste van de begroting van het Vlaamse Gewest.

7° Vlaamse regering: de Vlaamse regering of haar gemachtigde

Art. 2. § 1. Binnen de perken van de begrotingskredieten kan de Vlaamse regering aan regionale en lokale premienemers een restauratiepremie toekennen als bijdrage in de kosten voor restauratiewerken aan een beschermd monument.

§ 2. Werken aan een als monument beschermd onroerend goed of gedeelten van onroerend goed bestemd voor het onderwijs zoals bedoeld in artikel 59 bis, § 2, 2° van de Grondwet vallen buiten het toepassingsgebied van dit besluit.

Art. 3. Om in aanmerking te komen voor de premie moet de premienemer de volgende verbintenissen aangaan:

1° de globaliteit van de werken waarvoor de premie werd toegekend, uit te voeren binnen een termijn van drie jaar na de toekenning van de premie;

2° alle meer- en bijwerken te zijnen laste te nemen evenals de eventuele prijsverhogingen die het gevolg zijn van de stijging van lonen en materialen;

3° de werken te laten uitvoeren volgens de regels van de kunst en onder

toezicht van de Vlaamse regering door geregistreerde aannemers en onderaannemers waarvan de namen door de premienemer vooraf aan de Vlaamse regering ter goedkeuring worden voorgelegd;

4° het monument niet te vervreemden of in erfpacht te geven tijdens de periode die verloopt tussen de toekenning van de premie en de definitieve oplevering.

Indien deze bepaling niet kan nageleefd worden moet de premienemer aan wie de premie werd toegekend deze vervreemding melden bij de Vlaamse regering en moet hij de totaliteit van de premie terugbetalen aan het Vlaamse Gewest dat ze zal uitkeren aan de rechthebbende overheden, naar rato van de door elk van hen toegekende bedragen;

5° het monument niet te vervreemden of in erfpacht te geven zonder toelating van de Vlaamse regering binnen een termijn van tien jaar na de definitieve oplevering van de werken waarvoor de premie wordt toegekend. Indien deze termijn niet nageleefd wordt moet de premienemer de vervreemding of erfpacht melden bij de Vlaamse regering en moet hij per jaar dat niet verstreken is van de vermelde termijn van tien jaar, één tiende van de totaliteit van de premie, verhoogd met de wettelijke interestvoet terugbetalen aan het Vlaamse Gewest die ze zal uitkeren aan de rechthebbende overheden, naar rato van de door elk van hen toegekende bedragen.

In geval van overmacht kan de Vlaamse regering beslissen hem volledig of gedeeltelijk te ontslaan van deze verplichting.

6° geen rekening te houden met de meerwaarde die voortvloeit uit de toegekende premie bij elke huurverhoging of vergoeding op grond van de restauratiewerken. Deze verbintenis moet in de overeenkomst met de bewoner of huurder van het onroerend goed opgenomen worden en geldt voor een periode van tien jaar.

7° onmiddellijk na de definitieve oplevering der werken en dit gedurende een termijn van tien jaar:

a) een verzekering af te sluiten voor de schade veroorzaakt door brand, blikseminslag, door ontploffing, door implosie, alsmede door het neerstor-

ten van of het getroffen worden door luchtvaartuigen of door voorwerpen die ervan afvallen of eruit vallen, en door het getroffen worden door enig ander voertuig of door dieren. De verzekering dient ook de schade te dekken veroorzaakt door storm, hagel en sneeuwdruk en de schade die veroorzaakt wordt door het wegvloeien van water en stookolie door een breuk of barst of het overlopen van hydraulische installaties en verwarmingsinstallaties, het binnendringen van atmosferische neerslag doorheen de dakbedekking van het monument, het binnendringen van atmosferische neerslag door een breuk, barst of het overlopen van waterafvoerbuizen;

b) binnen de acht dagen bij de Vlaamse regering melding te maken van deze schade;

c) behoudens overmacht de op basis van de hogervermelde verzekering uitbetaalde schadevergoeding integraal te besteden aan het herstel van het monument.

d) jaarlijks op zijn kosten een door de Vlaamse regering goedgekeurd nazicht te laten uitvoeren naar de technische toestand van het monument.

Art. 4. § 1. Het bedrag van de restauratiepremie en van de bijdrage van de provincies en gemeenten wordt vastgesteld en vastgelegd op basis van de door de Vlaamse regering aanvaarde kostenraming van de restauratiewerken verhoogd met 7 % als tussenkomst in de algemene kosten, het ene en het andere BTW inbegrepen.

§ 2. De in § 1 van dit artikel bedoelde bedragen kunnen door de Vlaamse regering worden verhoogd met ten hoogste 10 % van de geactualiseerde raming, ingeval het bedrag waarvoor de werken worden toegewezen hoger ligt dan de raming. De actualisering betreft uitsluitend de stijging of daling van de prijzen van lonen en materialen tot op de datum van de bieding van de uitvoerder aan de wie de werken zijn toegewezen of zullen worden toegewezen.

Art. 5. § 1. De restauratiepremie van het Vlaamse Gewest bedraagt 60 % van het in artikel 4 bepaalde bedrag.

§ 2. De bijdrage van de regionale en lokale openbare besturen is vastgesteld als volgt:

1° Werken aan beschermde monumenten, andere dan gebouwen bestemd voor een erkende eredienst, seminaries en pastorieën

De kosten voor de werken ondernomen door lokale premienemers worden verdeeld als volgt: het Vlaamse Gewest 60 %, de provincie 20 %, de lokale premienemer 20 %

De kosten voor de werken uitgevoerd door regionale premienemers worden verdeeld als volgt: het Vlaamse Gewest 60 %, de regionale premienemer 40 %.

2° Werken aan beschermde monumenten bestemd voor een erkende eredienst, seminaries en pastorieën

De kosten voor de werken ondernomen door lokale premienemers worden verdeeld als volgt: het Vlaamse Gewest 60 %, de provincie 20 %, de gemeente(n) 10% en de andere lokale premienemers 10 %

De kosten voor de werken uitgevoerd door regionale premienemers worden verdeeld als volgt: het Vlaamse Gewest 60 %, de provincie 30 % en de andere regionale premienemers 10 %.

3° Restauratiewerken uitgevoerd aan beschermde monumenten, eigendom van het Rijk, de Gemeenschap, het Gewest of van organismen van openbaar nut onder toezicht van het Rijk, de Gemeenschap of het Gewest, zijn uitgesloten uit het toepassingsgebied van dit besluit.

Art. 6. § 1. De Vlaamse regering kan na akkoord met de premienemer een lager dan in het in artikel 4 vermelde bedrag vaststellen voor de toekenning en vastlegging van de restauratiepremie en voor de bijdragen van de provincies en de gemeenten.

§ 2. De betrokken gemeente of provincie kan op vrijwillige basis een verhoogde bijdrage verlenen op voorwaarde dat zij aan de Vlaamse regering een gemotiveerde beslissing ter goedkeuring voorlegt, waarin zij aantoonst dat deze verhoogde bijdrage noodzakelijk is voor haar monumentenbeleid.

Art. 7. § 1. Voor de uitkering van de premie mogen voorschotten worden verstrekt aan de premienemer.

§ 2. De voorschotten worden betaalbaar gesteld ten belope van:

1° een eerste schijf van 25 % van de premie bij de aanvang van de werken zoals bepaald in het aanvangsbevel. 2° een tweede schijf van 50 % van de premie bij het voorleggen van de documenten waaruit blijkt dat het gedeelte van de werken dat in aanmerking komt voor de premie is uitgevoerd voor een bedrag dat 50 % overschrijdt.

§ 3. Het saldo van de premie, dit is maximaal 25 %, wordt uitbetaald wanneer door de Vlaamse regering bij de voorlopige oplevering en van de eindafrekening is vastgesteld dat de werken in hun totaliteit en volgens de regels van de kunst zijn uitgevoerd. De uitbetaling van het saldo van de premie wordt voor wat het Vlaamse Gewest betreft onderworpen aan het voorafgaand visum van het Rekenhof, met mededeling van de reeds verleende voorschotten.

§ 4. De aanvragen voor de uitbetaling van de voorschotten en het saldo van de restauratiepremie worden ingediend bij het betrokken provinciebestuur, die ze na nazicht zendt aan het Bestuur Monumenten en Landschappen.

§ 5. Indien de kosten van de werken lager zijn dan de in artikel 4, § 1, bedoelde raming, wordt de premie verhoudingsgewijs aangepast.

§ 6. De krachtens dit besluit verleende voorschotten mogen niet aangewend worden voor enig ander oogmerk dan dit waarvoor de premie werd verleend. Bij niet-naleving van deze bepaling wordt de premie vervallen verklaard door de Vlaamse regering en wordt overgegaan tot de terugvordering van de reeds uitbetaalde voorschotten, vermeerderd met de wettelijke interest.

§ 7. Tijdens de uitvoering mag geen wijziging aangebracht worden aan de lijst van goedgekeurde werken tenzij na goedkeuring door de Vlaamse regering. Indien dit aanleiding geeft tot verrekeringen in min en ingeval het eindbedrag der werken lager ligt dan de in artikel 4 bedoelde raming dan wordt de premie naar verhouding verminderd.

Art. 8. § 1. Met de restauratiewerken mag niet worden begonnen dan nadat de restauratiepremie is toegelaten.

HET VIJVERBROEK TE KINROOI (KESSENICH)

Na een werkbezoek aan het Vijverbroek te Kinrooi (Kessenich) op donderdag 11 maart 1993, ondertekende Vlaams Minister Johan Sauwens, tijdens een persvoorstelling op het Gemeentehuis van Kinrooi, het definitieve beschermingsbesluit van dit voor het Limburgse Maasland unieke - maar lange tijd door ontgrinding bedreigde landschap.

Het Vijverbroek is een verlaten, grotendeels dichtgeslibde en ongeveer 2000 jaar oude meander van de Maas. Door het zich verleggen van deze rivier is een verlandingsproces ingetreden, dat zich nog steeds verderzet. Het landschap is uniek door zijn reliëfvorming. Een halfcirkelvormige steile zandrand vormt de grens tussen de hoger gelegen omliggende gronden en het Maasdal. De dorpen Thor, Kessenich, Neeritter en Ittervoort werden op de hoger gelegen gronden gebouwd.

De totaliteit van het reliëf, meer in het bijzonder de hoge hoefijzervormige zandrug naar het centrum van het gebied toe achtereenvolgens overgaand in beekdal, moeras, weiland en/of akkerland op lemige bodem, heeft een grote verscheidenheid aan plantengemeenschappen voor gevolg; onder andere vochtminnende soorten, kalkplanten, wei- en hooilandsoorten en soorten van droge zandige plaatsen komen voor binnen een totale oppervlakte van ongeveer 100 ha. De aanwezigheid van een mesotrofe

elzenbroekgordel op veenbodem, die het centrale deel van het landschap omsluit, is uniek in de Belgisch-Limburgse Maasvallei.

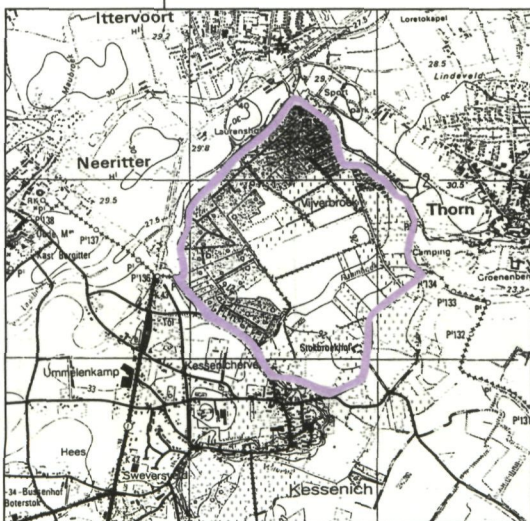
De boerderij *Het Stokbroekhof* drukte eeuwenlang haar stempel op het omringende landschap. De oudste vermeldingen dateren uit de 14de eeuw. Het slotenstelsel dat aansluit op de Raambeek werd aangelegd ten behoeve van de turfwinning in het Vijverbroek gedurende de tweede helft van de 19de eeuw.

De situering van het Vijverbroek tussen de historische woonkernen Thorn, Ittervoort en Kessenich, de intieme beslotenheid van het landschap door de aanwezigheid van een ongeveer 40 ha groot hoefijzervormig Elzenbroekbos, het unieke reliëf, de centraal gelegen vochtige mesofiele hooi- en weilanden, de stiele en de specifieke vegetatie, geven het gebied een hoge visueel-esthetische belevingswaarde.

Volgens het Gewestplan Limburgs Maasland, vastgesteld bij Koninklijk Besluit van 1 september 1980, aangevuld bij besluit van 10 juli 1991 van de Vlaamse Executieve voor de gronden te Kinrooi, waarvan de bestemming werd vernietigd door een arrest van de Raad van State, heeft het landschap een bestemming deels als natuurreservaat, deels als agrarisch gebied met ecologisch belang en deels als landschappelijk waardevol agrarisch gebied.

H. Bats.

Het Vijverbroek
te Kinrooi

Tentoonstelling

ART NOUVEAU IN DE STRATEN VAN BRUSSEL

1993 werd uitgeroepen tot het jaar van de honderste verjaardag van de Art Nouveau. Zo zullen er in verschillende landen tentoonstellingen, publikaties, uitzendingen, conferenties... worden gewijd aan de stijl die rond de eeuwwisseling bepalend is geweest voor de verdere ontwikkeling van de moderne architectuur.

In Brussel heeft de Art Nouveau, dank zij het werk van verschillende kunstenaars met internationale faam, een grote bloei gekend. Het spreekt dan ook vanzelf dat de stad Brussel aan deze viering deelneemt.

De Fondation pour l'Architecture heeft met de hulp van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en in samenwerking met verschillende Brusselse instellingen het initiatief genomen om een belangrijke tentoonstelling over Art Nouveau te organiseren. Die tentoonstelling loop tijdens de zomermaanden 1993, het toeristische hoogseizoen.

In de hoofdstad werden reeds een aantal tentoonstellingen aan de Art Nouveau gewijd. Teneinde niet in herhaling te vervallen, wil de Fondation pour l'Architecture een specifiek aspect van de Art nouveau behandelen: de

kunst van de gevels, van openbare of private gebouwen, van woonhuizen of van handelspanden. Die benaderingswijze zal de verschillende kenmerken en technieken van de Art Nouveau analyseren zoals zij een eeuw geleden werden verdedigd. Zij zal ook aandacht hebben voor het probleem van de conservering, het respecteren en onderhouden van die gevels.

De tentoonstelling zal georganiseerd worden rond een aantal thema's:

- het historisch aspect en de voorstelling van de stijlen van de architecten die in Brussel in Art Nouveau-stijl gewerkt hebben (Victor Horta, Paul Hankar, Ernest Blerot, Henry Van de Velde, Jules Brunfaut, Paul Hamesse, Paul Cauchie, Paul Saintenoy, Antoine Pompe,...);
- het esthetische aspect met zijn variaties, ontwikkelingen en stylistische invloeden;
- het technische aspect en het gebruik van verschillende ambachtelijke technieken (steenhouwen, glaskunst, smeedwerk, houtbewerking, muurschilderingen, en sgraffiti,...);
- de functionele aspecten van de voorgestelde panden (privé-woningen, openbare gebouwen, handelszaken,...);
- problemen bij het conserveren, renoveren en wijzigen van bestemming van de voorgestelde gebouwen.

De tentoonstelling zal bestaan uit originele documenten, maquettes, plans, tekeningen, foto's, teksten en originele objecten (gehouwen steen, houtwerk, ijzerwerk,...). Verder zal de tentoonstelling worden uitgebreid met een boekenwinkel waar over het onderwerp een interessante reeks van boeken, postkaarten, reproducties en dergelijke te koop zal worden aangeboden.

Coördinatie met andere plaatsen in Brussel

Naar aanleiding van deze tentoonstelling heeft de Fondation pour l'Architecture contact opgenomen met andere openbare gebouwen met het oog op gezamenlijke promotie en nevenactiviteiten. Het Horta-museum (Sint-Gillis), het Belgische Centrum voor het Stripverhaal (Brussel) en de woning Hannon (Sint-Gillis) hebben daar reeds positief op gereageerd. Die openbare gebouwen verspreiden de informatie, coördineren hun activiteiten en bieden een gecombineerd voordeelticket aan.

Op genoemde plaatsen zullen ook begeleide bezoeken georganiseerd worden om het Belgische en buitenlandse publiek te sensibiliseren voor de Art Nouveau.

Art Nouveau in de straten van Brussel. Fondation pour l'Architecture, Kluisstraat 55, 1050 Brussel.

- van 22 juni tot 12 september 1993 (Open Monumentendag) dagelijks behalve 's maandags.
- van dinsdag tot vrijdag: van 12 u 30 tot 19 uur
- zaterdag en zondag: van 11 uur tot 19 uur.

Onderhoud

DE ONDERHOUDSPREMIE VOOR BESCHERMDE MONUMENTEN

Het onderhoud van oude en waardevolle gebouwen is een dure aangelegenheid. Op de eigenaars van beschermde monumenten rust enerzijds de verplichting om hun eigendom naar behoren te onderhouden, doch anderzijds ontbreekt het hen soms aan de financiële middelen om dit te doen overeenkomstig de beschermingsvoorschriften.

Het is dan ook normaal dat de gemeenschap, de overheid dus, bijdraagt in de onderhoudskosten van beschermde monumenten. Die gemeenschap heeft er immers ook het genot van, in die zin dat het beschermde patrimonium tot het erfgoed van de ganse gemeenschap behoort.

Wat is de onderhoudspremie?

Om de eigenaars financieel tegemoet te komen bij hun onderhoudsverplichting heeft de Vlaamse Regering de onderhoudspremie ingesteld.

Deze premie heeft betrekking op werken die dienen om een beschermd monument in zijn geheel of tenminste een deel ervan dat op zichzelf een

geheel vormt in stand te houden. Deze regeling gaat in op 1 januari 1993. Het Besluit hiertoe dateert van 16 september 1992 en verscheen in het Belgisch Staatsblad van 21 november 1992.

De Vlaamse Regering trekt voor dit initiatief jaarlijks 60 miljoen uit. Die miljoenen zullen goed geïnvesteerd zijn; door regelmatig onderhoud worden dure en ingrijpende restauraties, zo niet volledig voorkomen, dan toch voor langere tijd uitgesteld. Het is beter voorkomen dan genezen.

Wie en waar?

De onderhoudspremie kan aangevraagd worden voor alle, in het Vlaamse Gewest gelegen, beschermde monumenten, die niet voor het onderwijs bestemd zijn.

Let wel, het betreft hier dus uitsluitend beschermde monumenten en geen gebouwen gelegen binnen een beschermd stads- of dorpsgezicht. De premie kan wel aangevraagd worden voor een beschermd monument dat geen gebouw is (bijvoorbeeld een orgel).

Niet alleen de eigenaar, maar ook de erfpachter of vruchtgebruiker van een monument kan de premie aanvragen. Voor een beschermd kerk kan dus zowel de kerkfabriek als de gemeente een premieaanvraag indienen.

Hoeveel?

De premie bedraagt 40 % van de onderhoudswerken met een maximum van 200.000,-fr., eventueel te verhogen met de B.T.W. op het premiebedrag, indien de aanvrager de B.T.W. niet kan recupereren. Premies kleiner dan 50.000,-fr. worden niet toegekend.

Welke onderhoudswerken?

De Vlaamse Regering heeft zich niet gewaagd aan een definitie of omschrijving van het begrip "onderhoud". Bij het uitwerken van deze financiële regeling werd in de eerste plaats gedacht aan het water- en winddicht maken van het gebouw en pas daarna aan andere werken die het verval pogen te voorkomen. Het Bestuur Monumenten en Landschappen (B.M.L.) zal elke aanvraag afzonderlijk onderzoeken om te beoordelen of de werken al dan niet voor de premie in aanmerking komen.

De aanvraag

De aanvrager dient vóór 11 september een *volledige* premieaanvraag in bij de provinciale directie van het BML. Om volledig te zijn moet de aanvraag een aantal bijkomende documenten bevatten. De administratie vraagt een technisch inspectieverslag, een gedetailleerd bestek met kostenraming en voorstel van toewijzing, een lange termijn onderhouds- of restauratieplan, een eigendomstitel en enkele schriftelijke verbintenissen. De aanvrager zal zich ertoe verbinden de werken binnen het jaar na de toekenning van de premie uit te voeren, het goed in kwestie te verzekeren en jaarlijks een technisch nazicht te laten uitvoeren. Aanvragers worden verzocht hun dossier in drievoud in te dienen. Normaal werd de aanvraagtermijn afgesloten op 30 april. In dit eerste bestaansjaar van de nieuwe regeling zullen de aanvragen evenwel tot 15 september aanvaard worden.

Het B.M.L. publiceerde een handige en volledige informatiebrochure over de onderhoudspremie, waarin de procedure en de vereiste documenten worden toegelicht en die tevens een model-aanvraagformulier bevat. Deze brochure is te verkrijgen op het B.M.L. (provinciale diensten en hoofdbestuur) en bij de Monumentenwacht Vlaanderen v.z.w.

De Monumentenwacht

Monumentenwacht Vlaanderen is een onafhankelijke organisatie met een vertegenwoordiging in elke provincie. De gebouwen van de leden van de V.Z.W. (1500,-fr. lidgeld per jaar) krijgen jaarlijks het bezoek van een inspectieteam van de monumentenwacht. Dit team gaat de technische toestand van het monument grondig en volledig onderzoeken, met bijzondere aandacht voor de moeilijke toe-

gankelijke plaatsen zoals daken en goten. Met het rapport dat de monumentenwachter opstelt beschikt de eigenaar meteen over het technisch verslag dat voor de aanvraag van een onderhoudspremie vereist is. Terloops kan hier vermeld worden dat, alhoewel de onderhoudspremie uitsluitend voor beschermde monumenten kan verkregen worden, het lidmaatschap van de monumentenwacht Vlaanderen door alle eigenaars of beheerders van waardevolle of historische gebouwen kan aangevraagd worden.

De onderhoudspremie geeft blijk van de ernst waarmee de Vlaamse regering sinds enkele jaren de monumentenzorg benadert. Door de administratieve procedure zo eenvoudig en zo kort mogelijk te houden hoopt minister Sauwens dat er maximaal gebruik gemaakt zal worden van deze nieuwe en interessante mogelijkheid.

P. van Waterschoot

Enkele nuttige telefoonnummers:
Bestuur Monumenten en Landschappen:
 Hoofdbestuur: 02/209.27.19 -
 Antwerpen: 03/224.60.11 -
 Brabant: 016/22.74.04 -
 Limburg: 011/68.45.40 -
 Oost-Vlaanderen: 091/25.13.83 -
 West-Vlaanderen: 050/33.57.87.
Monumentenwacht Vlaanderen:
 secretariaat: 02/511.18.40 -
 Antwerpen: 03/240.69.51 -
 Brabant: 02/219.24.80 -
 Limburg: 011/23.75.98 -
 Oost-Vlaanderen: 091/25.30.01 -
 West-Vlaanderen: 050/40.31.11.

DE FISCUS EN HET CULTUREEL ERFGOED: ONDERHOUD EN RESTAURATIE VOORTAAN TOT 275.000,-fr. AFTREKBAAR

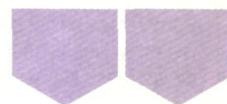
In het Belgisch Staatsblad van 9 maart 1993 verscheen de tabel met de voor het aanslagjaar 1994 geldende basisbedragen, bedoeld in artikel 178 § 2 van het wetboek van de inkomstenbelastingen 1992. Dit artikel bepaalt dat de bedragen betreffende sommige fiscale maatregelen geïndexeerd worden.

Wat de monumenten- en landschapszorg betreft zijn volgende bedragen ingevolge de index aangepast:

1. Het vrijgesteld bedrag van prijzen en van gedurende twee jaar ontvangen subsidies wordt opgetrokken van 100.000,-fr. tot 110.000,-fr. (art. 90,2° wetboek inkomstenbelastingen 1992)
2. Het maximum totaal bedrag van de giften aftrekbaar van de inkomstenbelastingen (dus niet van de vennootschapsbelasting) wordt opgetrokken van 10.000.000,-fr. naar 10.998.000,-fr. (Wetboek inkomstenbelastingen art. 109)
3. Het maximaal aftrekbaar bedrag van de uitgaven voor het onderhoud en de restauratie van beschermde onroerende goederen wordt opgetrokken van 250.000,-fr. tot 275.000,-fr. (Wetboek inkomstenbelastingen art. 109)

Voor de monumentenzorg is vooral deze laatste maatregel van groot belang.

E. Goedleven

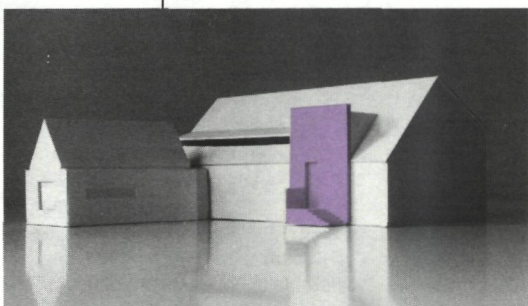
Restauraties

HENRY VAN DE VELDE EN WECHELDERZANDE

De tentoonstelling *Henry Van de Velde, een Europees kunstenaar in zijn tijd* begint met enkele schilderijen uit zijn "Wechelse" periode en een postkaart van het gasthof *De Keizer* in Wechelderzande. Henry Van de Velde (1863-1957) verbleef in dit pension van 1886 tot 1890.

Dit gasthof onder de toren van de Sint-Amelbergakerk bestaat nog steeds. Het gebouw dateert uit de 17de eeuw. Op het einde van de 19de eeuw was het de pleisterplaats van de zogenaamde "Wechelse" schildersschool. Kunstschilder Adriaan Heymans (1839-1921) die een Wechelse Moeder en oom had, bracht talrijke kunstschilders in contact met het nog ongerepte Wechelderzande. Om tegemoet te

Wechelderzande
Gasthof De Keizer
- achtergevel na de
renovatie -
makette van het project

komen aan de stroom kunstenaars die allen in *De Keizer* verbleven, lieten de uitbaters een verdieping optrekken met logementskamers en een schildersatelier. Voor het schildersatelier werd een groot raam in de noordgevel gemaakt.

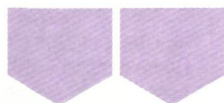
Henry Van de Velde komt naar Wechelderzande via Emile Claus. Op 24 oktober 1886 laat hij zich inschrijven in de Wechelse bevolkingsregisters. In 1887 komt zijn aan kanker lijdende moeder bij hem in Wechelderzande wonen. In 1890 verhuist hij van Wechelderzande naar Knokke.

Toen er in 1990 sprake was van de afbraakplannen, trok de heemkundige kring van Lille aan de alarmbel. Vandaag is de beschermingsprocedure bijna rond. De eigenaar realiseerde ondertussen een grondige renovatie met een nieuwe bestemming voor de in onbruik geraakte en onbewoonbaar geworden bovenverdieping. Architect Johan De Walsche tekende de plannen en ontwierp de hedendaagse uitbouw aan de achterzijde. Het nieuwe caféterras in de tuin zou de storende uitbouw aan de voorgevel verbodig moeten maken. Hoewel het gebouw behouden bleef, bestaat de eigenlijke atelierkamer na de sanering

Glasraam van
Jan de Caumont
- de verering van
Norbertus' lichaam

van de bovenverdieping niet meer. Het noordelijke atelierraam verlicht nu het zaaltje op de bovenverdieping. Wat blijft zijn de door Henry Van de Velde geschilderde *Korenschoven voor de kerk van Wechelderzande* (1887), *Voor het venster* (1887), *Portret van een vrouw* (1888) en *Vrouw bij het raam* (1890).

A. Malliet

Buitenkrant

LANGS VLAAMSE WEGEN OPNIEUW VAN START

Op 9 mei jongstleden startte het 8ste seizoen *Langs Vlaamse Wegen*. Met de organisatie van fiets- en wandeldagen proberen de Stichting Monumenten- en Landschapszorg v.z.w. en VTB-VAB, met de steun van de Kredietbank en het Nieuwsblad, de aandacht op ons bouwkundig erfgoed te richten en zo bij te dragen tot de sensibilisering van het brede publiek.

Bij elke fiets- en wandeldag hoort de uitgave van een fietsroute en een nieuwe wandelbrochure in de reeks *Langs Vlaamse Wegen*. Deze reeks bevat momenteel reeds een 30-tal nummers waarin telkens het patrimonium van een Vlaamse stad of gemeente belicht wordt. Daarnaast wordt bij deze gelegenheid steeds een nieuw oriëntatiebord, met aanduiding van de voornaamste monumenten, ingehuldigd. Tevens worden op een correcte wijze informatiebordjes aan monumenten aangebracht waarop de bezoeker enige achtergrondinformatie vindt.

Op zoek naar gekende, maar vooral minder gekende, monumenten komen dit jaar - na Lier en Damme - nog Londerzeel (27 juni), Sint-Martens-Latem (26 september) en Tessenderlo (10 oktober) aan bod. Het marktplein vormt het vertrekpunt voor alle fiets- en wandeldagen. Tussen 14 u en 15 u kan men er terecht voor alle informatie. Blijkbaar kent deze formule succes,

want op de eerste fiets- en wandeldag van dit jaar, in Lier, waren zo een 2.000 deelnemers aanwezig.

Een informatiefolder over *Langs Vlaamse Wegen* kan bekomen worden bij de Stichting Monumenten- en Landschapszorg v.z.w., Bergstraat 72 te 1000 Brussel - tel.: 02/512.40.97.

TWEE GLASRAMEN VAN JAN DE CAUMONT (1607-1659) HERWONNEN VOOR DE PARKABDIJ TE HEVERLEE

Toen Jan Masius abt werd van de Norbertijnerabdij van 't Park in 1634, liet hij de vernieuwde oostvleugel van het kloosterpand beglazen.

Glasraam van
Jan de Caumont
- de overbrenging van
Norbertus' relieken
naar Praag

Vanaf 1640 volgden de glasramen in de nieuwe noord-, west- en zuidvleugel van dit pand. Jan de Caumont, bekend Leuvens glasschilder, tekende voor dit grote werk dat bestond uit éénneveertig taferelen uit het leven van de heilige Norbertus. De glasramen van Jan de Caumont overleefden de Franse Revolutie, doch in 1828 zagen de kloosterlingen zich genoodzaakt hun roerend patrimonium en de glasramen te verkopen. Het gebrandschilderd glas van de Parkabdij raakte mettertijd verspreid over de hele wereld. In eigen land zijn momenteel zeven exemplaren te lokaliseren, waarvan twee in de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis te Brussel. Het is bekend dat ook verschillende Noord-Amerikaanse musea fragmenten in hun bezit hebben. De terugkeer van het glazen patrimonium naar de Parkabdij werd in 1937 ingeluid door de heer J.C. Nieuwen-

huys. Hij schonk een belangrijk fragment van het 41ste raam: Norbertus, apostel van het Heilig Sacrament. Eind 1971 schonken de kinderen Allard vervolgens drie bijna volledige ramen met de voorstelling van Norbertus' bekering, zijn audiëntie bij keizer Lotharius II en de mislukte aanslag op zijn leven in Magdeburg.

Toen in januari 1993 twee belangrijke middenpanelen uit de reeks opdoken in een veilingscatalogus van Sotheby's, New-York, aarzelden de *Vrienden van de abdij van 't Park* v.z.w. niet om een bod te doen, en met succes! Dank zij een prefinanciering door de Koning Boudewijnstichting keerden opnieuw twee grote fragmenten terug naar de Parkabdij: de verering van Norbertus' lichaam en de overbrenging van zijn relieken naar Praag.

De beide glasramen, die gemonteerd waren in een lichtkast, zullen gerepareerd worden en teruggeplaatst in het kloosterpand, achter een beschermende buitenbeglazing. Aangezien de abdij thans als monument beschermd is bestaat het gevaar niet meer dat ze ooit nog vervreemd worden.

A. Bergmans

EUROPEAN ORGAN IMPROVISATION MASTER- CLASS COMPETITION KNOKKE-HEIST, 15-22 AUGUSTUS 1993

De *masterclass* richt zich tot iedereen die op één of andere manier in contact wil komen met het improviseren op orgel: geïnteresseerde amateurs, professionelen, studenten aan conservatoria, leraars...

Het ligt in de bedoeling alle facetten van het improviseren te belichten. Er wordt in twee groepen gewerkt: *Cursus A*: imitatie en didactische behandeling van het improviseren (muziekakademies, conservatoria,...) *Cursus B*: improvisatie voor gevorderden (zowel amateurs als professionelen).

De deelnemers krijgen iedere dag de kans om beide cursussen bij te wonen.

Tijdens de week worden er verschillende improvisatieconcerten, alsook een orgeltrip door Vlaanderen gepland. Er is ook mogelijkheid om de cursussen als toehoorder bij te wonen.

Voor alle deelnemers worden, indien gewenst, oefentijden voorzien.

De cursisten kunnen ook deelnemen aan de *European Organ Improvisation* wedstrijd op 21 en 22 augustus 1993.

Voor alle inlichtingen: E.O.I. Rudi Van der Cruyssen, Oude Hoekestraat 20, 8300 Knokke-Heist, Tel.: 050/60.12.95 - fax.: 050/61.42.38.

RESTAURATIE EN VAKMANSCHAP BILZEN - 10 SEPTEMBER 1993

Het Cultureel Centrum *De Kimpel* te Bilzen herbergt op vrijdag 10 september 1993 het symposium *Restauratie en vakmanschap*, georganiseerd met de medewerking van Vlaams Minister Johan Sauwens, de Koning Boudewijnstichting, het Bestuur Monumenten en Landschappen, de Provinciale dienst van Monumenten en Landschappen en Kunstpatrimonium, de Vlaamse Confederatie Bouw, de Kamer van Bouwbedrijf Limburg en de Heemkundige Kring Bilisium.

Naast de referaten *Opleiding en vervolmaking in ambacht en restauratietechnieken* (Mark Dillen) en *Ambacht en restauratie* (Jos Ghyselincx) worden er uiteenzettingen beloofd over *Mergelbewerking* (Harry Jongen) en *Vakwerkbouw* (Guy Baptist).

De namiddaguitstap leidt naar een mergelgroeve in Geulem (Nederland) (A) of vakwerkbouwen in Bokrijk (B).

Inschrijvingen voor dit symposium worden verwacht vóór 15 augustus 1993. Betaling geschiedt door overschrijving van 1.200,-fr. (alles-inbegrepen) op rekeningnummer 452-78082191-41 van Bilisium Bilzen, met vermelding A of B *Symposium 10 september 1993*. (Europees Centrum voor Conservatie, Restauratie en Renovatie), Kunstlaan 20 1ste verdieping, 3500 Hasselt - Tel.: 011/23.31.12

S.O.S. WANDTAPIJTEN

Ongeveer een jaar geleden lanceerde de Koning Boudewijnstichting een tweede oproep in het kader van haar Fonds voor het Cultureel Roerend Erfgoed. Een eerste campagne in 1990 richtte zich op grote schilderijen op doek. Ditmaal waren de wandtapijten aan de beurt. Ongeveer 80 aanvragen werden ingediend en 15 tapijten zijn door een onafhankelijke jury geselecteerd voor financiële en logistieke ondersteuning. De meeste van deze tapijten dateren uit de periode van de 15de tot 18de eeuw en zijn afkomstig uit de belangrijke productiecentra in onze gewesten zoals Brussel, Oudenaarde en Doornik.

Met de indieners van de weerhouden projecten worden overeenkomsten gesloten waarna de restauratiewerken beginnen. Ze worden uitgevoerd door zelfstandige restaurateurs onder toezicht van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium. De werken moeten beëindigd zijn eind december 1993. Volgende wandtapijten werden weerhouden:

- Brugge: Gruuthusemuseum, *Het offer van Iphigenie aan Diana*, Brugge, 17de eeuw
- Brussel: Sint-Michielskathedraal, *De Legende van de Heilige Hostie*
- Brussel: Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, *Luitspeler en dame op balkon*, Brussel, 17de eeuw
- Brussel: Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, *Mars en Venus*, Beauvais, 18de eeuw
- Brussel: Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, *De Verloren Zoon*, Brussel, 16de eeuw
- Brussel: Koninklijke Musea voor Schone Kunsten, *Romulus, Koning van Rome*, Brussel, 16de eeuw
- Brussel: Hotel Charlier, *De Mis van Sint-Gregorius*, Brussel, 15de eeuw
- Doornik: Musée de la Tapisserie, *Hongersnood in Jeruzalem*, Doornik, 15de eeuw
- Edingen: Musée d'Arenberg, *De Liefde legt de Tijd aan banden*, Brussel, 17de eeuw
- Gent: Bijloke Museum, *Het visioen van de Heilige Petrus*, Brussel, 16de eeuw
- Gent: Museum voor Schone Kunsten, *De verheerlijking van Apollo*, Brussel, 18de eeuw
- Leuven: Stedelijk Museum, *Antependium (Altaarvoorhangsel)*, 16de eeuw

- Oelegem: Provinciaal Textielmuseum Vrieselhof, *Dansende putti in een tuinlandschap*, Antwerpen, 17de eeuw
- Oudenaarde: Sint-Walburgiskerk, *De triomf van de Liefde*, Oudenaarde, 17de-18de eeuw
- Roeselare: Stadhuis, *Het wijze oordeel van Koning Salomon*, Brussel, 17de eeuw.

In oktober 1993 wordt over deze restauraties een studiedag georganiseerd door de BRK/APROA, Beroepsvereniging voor Restaurateurs van Kunstwerken. Inlichtingen hierover: Kathryn Housiaux, p/a. Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, Jubelpark 1, 1040 Brussel

MOLENZONDAGEN IN OOST-VLAANDEREN

Een 150 jaar geleden telde Vlaanderen nog zowat 3.000 water- en windmolens die vanuit economisch en sociaal oogpunt van het allergrootste belang waren. Nu zijn er nog enkele tientallen. De schaarse maalvaardige molens zijn dus bijzonder kostbaar geworden.

Levende Molens v.z.w. vecht al vele jaren voor het behoud van deze eeuwenoude werktuigen. Meer zelfs, onder haar impuls werden talrijke molen maalvaardig gerestaureerd en worden vooral jonge mensen opgeleid tot vrijwillig molenaar.

Dit jaar worden minstens vijf Oost-Vlaamse molens onder toezicht van Levende Molens v.z.w. vakkundig bewerkt door molenmakers. In Etikhove wordt met de overblijfselen van de Impense Tukmolen zelfs een compleet nieuwe staakmolen opgetrokken. Om de resultaten van dat werk te tonen organiseert de werkgroep Oost-Vlaanderen van de Levende Molens v.z.w. ook dit jaar *Molenzondagen*.

Om organisatorische redenen werd de provincie Oost-Vlaanderen verdeeld in vier ongeveer gelijke stukken. Op de laatste zondagen van de maanden mei, juni, juli en augustus zullen achtereenvolgens de molens van het Meetjesland, de Vlaamse Ardennen,

de Denderstreek en het Waasland door iedereen gratis kunnen worden bezocht tussen 14 en 18 uur. De grenzen zijn aangegeven door de grillige loop van Dender, Leie en Zwalm, de kleur van het landschap en de vorm van de molenkappen. Als er voldoende wind is, zullen de maalvaardige molens in werking zijn.

Vlaamse Ardennen - zondag 27 juni 1993

Balegem, *Windekemolen*
 Balegem, *Klepmolen*
 Balegem, *Guillotinmolen*
 Huise, *Huisekoutermolen*
 Wannegem-Lede, *Schietsjampettermolen*
 Mater, *Tissenhovemolen*
 Zingem, *Meuleke 't Dal*
 Nukerke, *Molen Ter Hengst*
 Strijpen, *Van den Borresmolen*

Denderstreek - zondag 25 juli 1993

Appelterre-Eichem, *Wildermolen*
 Herzele, *Molen Te Rullegem*
 Herzele, *Molen Ter Rijst*
 Oordegem, *Fauconniersmolen*
 Meerbeke, *Fontejtesmolen*
 Mere, *Gotegemmolen*
 Ottergem, *Watermolen*

Waasland - zondag 29 augustus 1993

Hamme, *Grote Napoleon*
 Sint-Niklaas, *Witte Molen*
 Rupelmonde, *geijmolen op de Vliet*

Molenbeleid

Voor de vrijwillige molenaars heeft het provinciebestuur van Oost-Vlaanderen een extra stimulans bedacht. Vanaf de tweede helft van dit jaar voert de provinciale molencommissie een molendraaipremie in. Voor elke omwenteling van de wieken of het waterrad ontvangt de molenaar een beloning van een halve frank. Op die manier kan een aardig bedrag worden bijeen - gedraaid, dat uiteraard voor kleine herstellingen en instandhoudingswerken zal worden aangewend. Daardoor zullen in heel wat gevallen zeer ingrijpende en dus schier onbetaalbare restauraties worden vermeden.

Het provinciebestuur voert de jongste jaren overigens een voorbeeldig molenbeleid. De provincie heeft talrijke molenpublicaties uitgegeven en werd zelfs eigenaar van 3 molens: een bovenkruier in Oordegem, een staakmolen in Balegem en een watermolen in Munkzwalm.

Nieuw molenmuseum

Het provinciebestuur is bovendien bijna klaar met de plannen voor de bouw van een nieuw molenmuseum in het provinciaal domein *Puyenbroeck* in Wachtebeke. Wat inhoud en inrichting betreft, is het huidige museum immers verouderd. Het nieuwe museum zal functioneler worden ingericht. Het tentoongestelde materiaal zal geactualiseerd en opgefrist worden. Er zal gebruik worden gemaakt van interactieve communicatiesystemen. Via beeldschermen zullen verschillende molentypes of onderdelen ervan kunnen worden gevisualiseerd. Het museum zal daarenboven worden uitgebreid met een documentatiecentrum: honderden molenfoto's, krantenknipsels en plannen zullen er kunnen worden geraadpleegd. Er komt een voordrachtzaal en een bibliotheek met een zeer ruime waaier van vakboeken. Het molenmuseum moet meer dan ooit een ontmoetingsplaats worden voor allen die zich voor molen, hun verleden en toekomst interesseren.

Genoeg redenen dus om grondig kennis te maken met de Oostvlaamse molens. Hun molenaars zullen u hartelijk ontvangen.

Detail van het glasraam uit de villa Reypens te Mortseldat aanbiddende koning

Voor nadere inlichtingen kan men terecht bij:

- Molenmuseum, Wachtebeke
Conservator Walter Van den Branden
tel.: 091/55.70.89
- Firmin Standaert
Secretaris Levende Molens
tel.: 054/33.16.73)
- Jan Bauwens
Voorzitter werkgroep Oost-Vlaanderen van Levende Molens
tel.: 091/66.30.77)

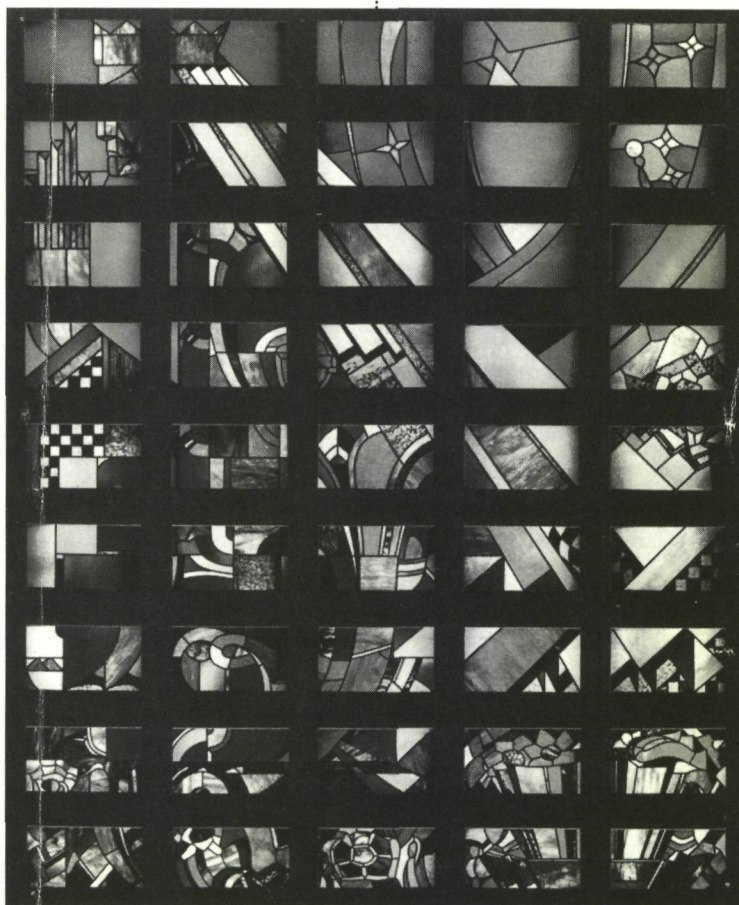
RELIEK UIT DE VILLA REYPENS TE MORTSEL KRIJGT EEN NIEUWE BESTEMMING

De sloop in 1991 van de villa *Reypens*, een ontwerp van architect Eduard Van Steenberghe, gebeurde zonder luid protest. Gebrek aan interesse speelt deze merkwaardige architectuur uit het interbellum nog steeds parten. Vanuit het Koninklijk Atheneum van Mortseldat, gelegen tegenover de woning

Reypens kwam een actie op gang. Onder impuls van A. Ladewygh, leraar wetenschappelijk tekenen, trachtten de leerlingen nog te redden wat er te redden viel. Dit betrof voornamelijk het monumentale glasraam met de voorstelling van een aanbiddende koning, uit de hal van de woning. Het raam meet 3,90 x 4,80 m en telt 45 panelen. Dit glasraam naar ontwerp van architect E. Van Steenberghe is een realisatie van het bekende Art Deco-glasatelier *Gussenhoven en Van Wijckx* uit Antwerpen. Na de demontage werden door de leerlingen foto's en tekeningen gemaakt. Tevens kaderde deze reddingsoperatie in een didactische aanpak, waarbij door leraars en leerlingen kritische kanttekeningen omtrent monumentenzorg werden gemaakt. Deze denkoefeningen resulteerden in een plan voor de herbesteding van het kunstwerk. Ladewygh en zijn leerlingen meenden dat het raam een nieuwe definitieve bestemming diende te vinden in een publiek toegankelijk gebouw. De gemeente Mortseldat toonde wel interesse, maar kon niet onmiddel-

lijk een geschikte plaats bieden. Die werd wel gevonden in het Henry Van de Velde Instituut in Antwerpen, de instelling waar ook Eduard Van Steenberghe studeerde. Men vond er de directeur W. Toubhans bereid het glasraam te integreren in de traphal van het Instituut. Dit deel van de akademiegebouwen dateert immers ook uit de periode van het interbellum en de ramen van de traphal vormen ook qua afmetingen een passend kader. De kosten van de redding werden vergoed door Edward Van Steenberghe jr., de conservering zal gebeuren in het atelier voor conservatie van glaskunst aan de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten te Antwerpen en de herplaatsing zal gefinancierd worden door het Henry Van de Velde Instituut. Als alles naar wens verloopt zal dit monumentale glaskunstwerk in de loop van 1994 door de inspanningen van het gemeenschapsonderwijs aan het publiek kunnen worden voorgesteld.

J. Caen

VLAAMSE CONTACT-COMMISSIE MONUMENTENZORG V.Z.W.

Op dinsdag 23 maart 1993 werd de Vlaamse Contactcommissie Monumentenzorg v.z.w. opgericht: een "forum" van verenigingen die binnen het Vlaams Gewest en desgevallend ook binnen het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, actief zijn in de wereld van de monumentenzorg.

De doelstelling van deze nieuwe vereniging is drieledig:

Naar de *bevoegde overheid* toe, wil VCM op een efficiënte manier de stem zijn van wat er leeft in de betrokken verenigingen. Hiertoe wordt een opbouwend contact met het beleid voorgesteld.

De Vlaamse Contactcommissie Monumentenzorg wil voor de *betrokken verenigingen* enerzijds een ontmoetingsplaats zijn om ervaringen en ideeën uit te wisselen en wil anderzijds in gezamenlijk verband tot pasklare oplossingen komen voor (gemeenschappelijke) problemen van juridische, organisatorische en inhoudelijke aard.

Naar de *gebruikers-leden* i.c. lokaal of regionaal georiënteerde initiatieven op het vlak van de monumentenzorg toe, staat het element dienstverlening zoals advies en logistieke bijstand, centraal.

Met deze doelstellingen voor ogen zal er jaarlijks een ontmoetingsdag rond een actueel thema georganiseerd worden.

Tevens wordt er in het najaar van 1993 gestart met de publikatie van een contactblad.

De *stichtende leden* zijn de v.z.w.'s: Art Restorers Association, Belgica Nostra, Epitaaf, Icomos-Vlaanderen, Jeugd en Cultureel Erfgoed, Koninklijke Vereniging der Historische Woonsteden van België, Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedschoon, Levende Molens, Monumentenwacht Vlaanderen, Orgel in Vlaanderen, Stichting Monumenten- en Landschapszorg, Verbond voor Heemkunde, Vlaamse Vereniging voor Archeologisch Onderzoek, Vlaamse Vereniging voor Industriële Archeologie.

De heer Herman Balthazar, Gouverneur van de provincie Oost-Vlaanderen, neemt het voorzitterschap van VCM waar. Met het oog op permanentie en een continue werking, zal de

Koning Boudewijnstichting het secretariaat verzorgen.

Contactadres: Vlaamse Contactcommissie Monumentenzorg v.z.w.;
- Koning Boudewijnstichting -
Brederodestraat 21 - 1000 Brussel.
tel. 02/511.18.40 -
fax.: 02/511.52.21.

ARCHEOLOGIE EN MONUMENTENZORG BINNEN HANDBEREIK: EEN ORIGINELE VAKANTIEFORMULE VOOR JONGEREN

Dit jaar organiseert *Jeugd en Cultureel Erfgoed* vijf vakantiecampen voor jongeren vanaf 16 jaar en één "practical working session" voor studenten of jonge afgestudeerden in de archeologie, geschiedenis, kunstgeschiedenis, architectuur en toeristische sector.

Tijdens twaalfdaagse opgravingskampen krijgen de deelnemers de gelegenheid onder deskundige begeleiding creatief mee te werken aan alle facetten van het archeologisch onderzoek (en soms ook de conservering) van enkele der talrijke historische sites die Vlaanderen rijk is. Aan de hand van uitleg te velde, plaatselijke streekverkenningen, excursies, diavoorstellingen en dergelijke meer wordt bovendien rijkelijk tekst en toelichting verschaft. Tijdens de drie weken durende "practical working session" staat naast archeologisch onderzoek en concrete conserverings- en herinrichtingswerken, de uitwerking van cultuur-educatieve modellen voor de ontsluiting van de site op het programma.

De opgravingskampen en de stage zijn gespreid over drie sites in drie verschillende Vlaamse provincies.

Te Oud-Turnhout, in de Noorderkempen, wordt samen met het Laboratorium voor Pre-historie van de K.U.Leuven gezocht naar de overblijfselen van een circa 70.000 tot 30.000 jaar oude nederzetting van de Neanderthalers. Daarnaast kunnen jongeren voor het 3de achtereenvolgende jaar terecht te Ename, vlakbij Oudenaarde. Daar wordt door het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium gewerkt aan de ontsluiting van een vroegmid-

deleeuwse haven- en handelsnederzetting met resten van een latere abdij.

In de middeleeuwse burchtrüine Pietersheim te Lanaken kunnen Vlaamse jongeren, samen met jongeren uit heel Europa, dit jaar weer meewerken aan het verdere archeologische onderzoek, de conservering en toeristische ontsluiting van de eerder opgegraven bouwresten. Het is ook hier, in Pietersheim, dat de "practical working session" plaats vindt.

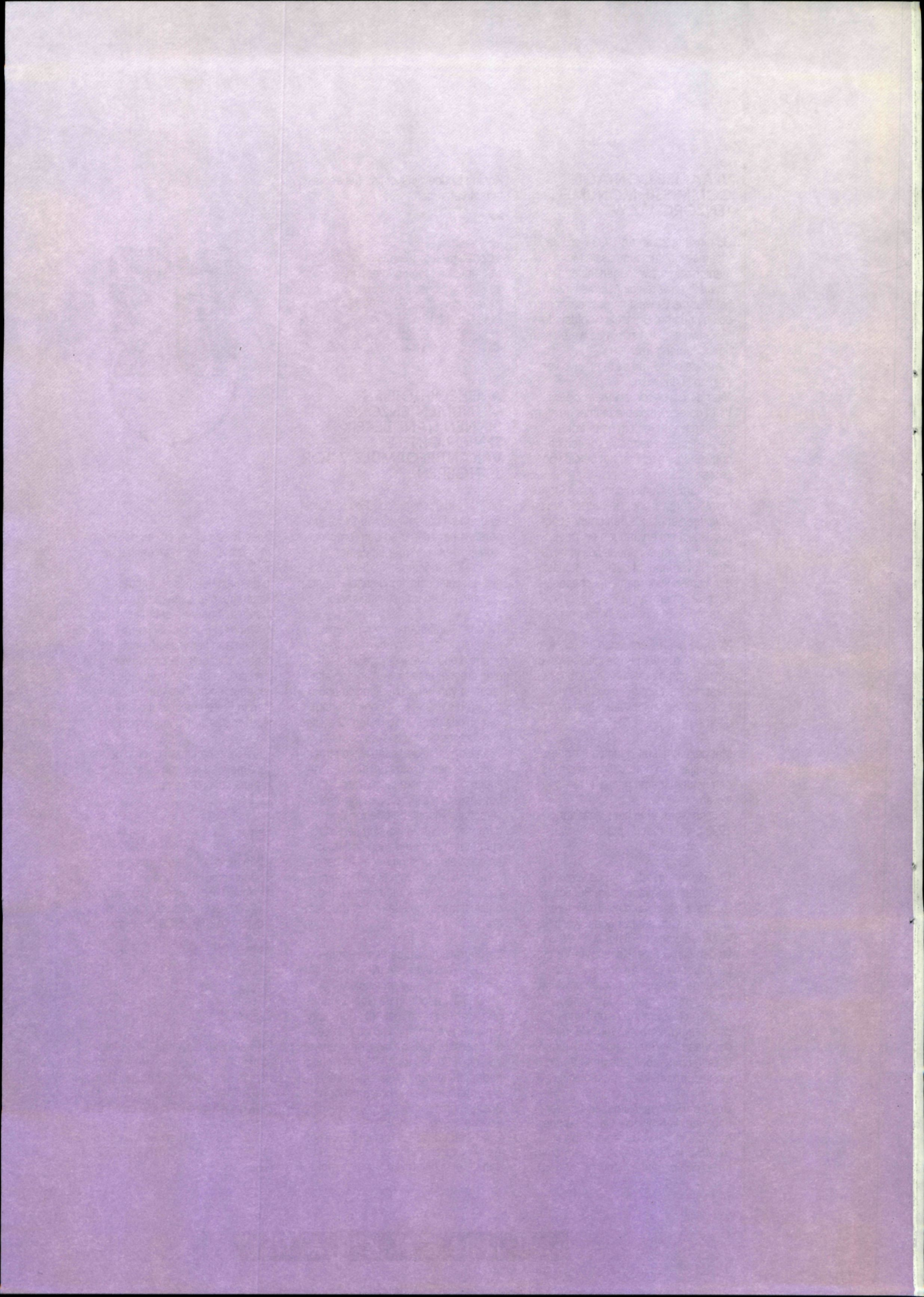
Alle activiteiten gaan door in de aangename, ontspannen sfeer van een zomers vakantiecamp.

Wie meer wil weten, kan contact opnemen met, Jeugd en Cultureel Erfgoed, Postbus 20, Postkantoor Tiensevest, 3000 Leuven-3, of tel.: 016/60.28.36 (M. Barten).

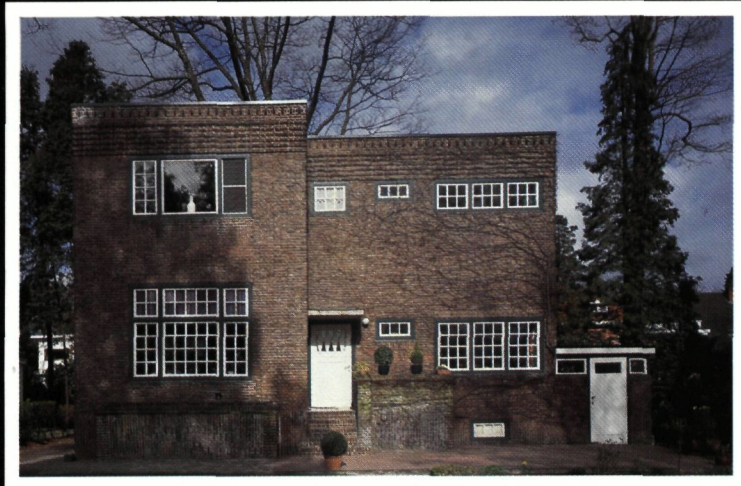
OP ZOEK

De Heer Carl Govaerts, Blijde Inkomststraat 60, te 3000 Leuven is op zoek naar de ontbrekende nummers uit zijn M&L-collectie. Jaargang 1 nrs. 1 en 3 (1981) - jaargang 2 nrs. 2 en 4 (1982) - jaargang 3 nr 3 (1983) - jaargang 4 nrs. 2 en 3 (1984) en jaargang 5 nr. 3 (1985). Tel. en Fax. 016/22.00.22.

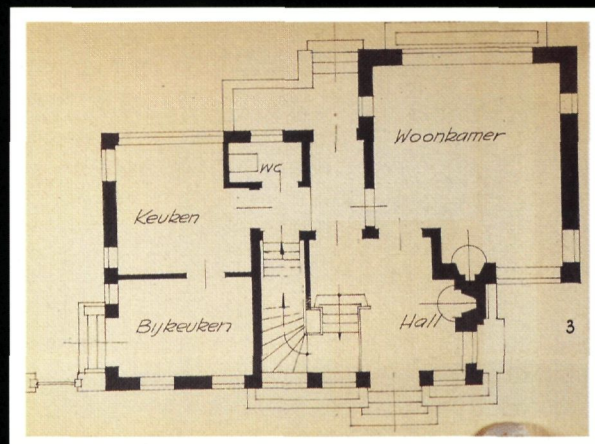
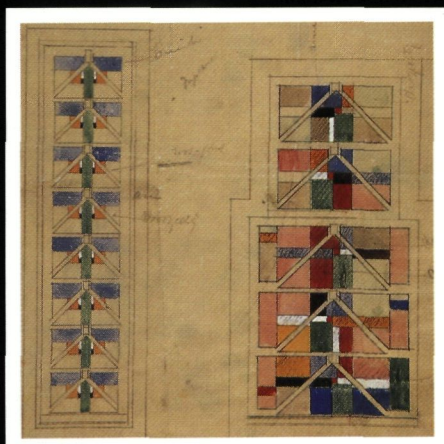
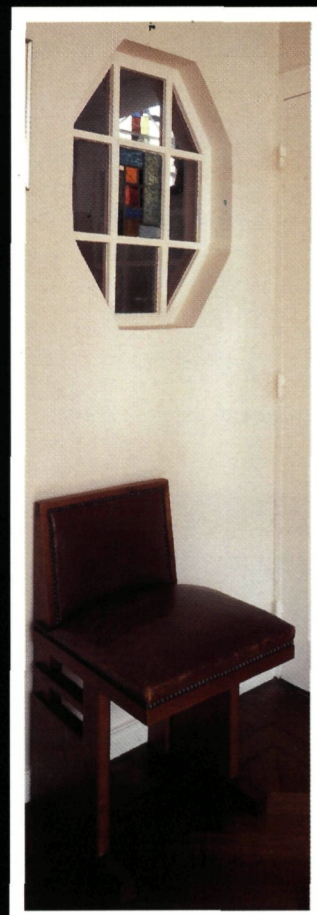

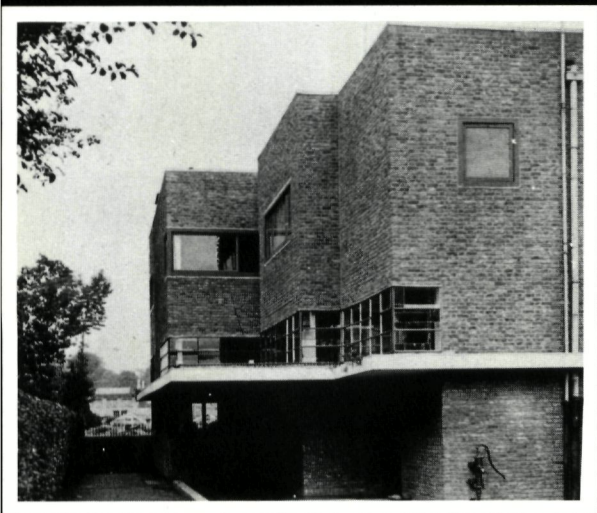
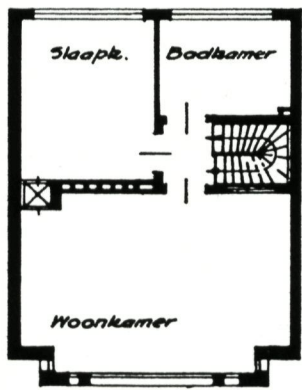
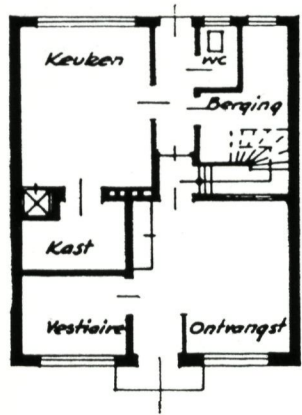

1	2
3	4
5	6

1. Achtergevel van de villa Ingelbrecht, Kapellen (foto O. Pauwels)
2. Detail van de inkom van de villa Ingelbrecht (A.M.V.C.)
- 3.-4. Interieur van de villa Ingelbrecht (foto's O. Pauwels)
5. Ontwerp van een glasraam voor de villa Ingelbrecht (archief E. Van Steenberg)
6. Gelijkvloers van de villa Ingelbrecht (A.M.V.C.)

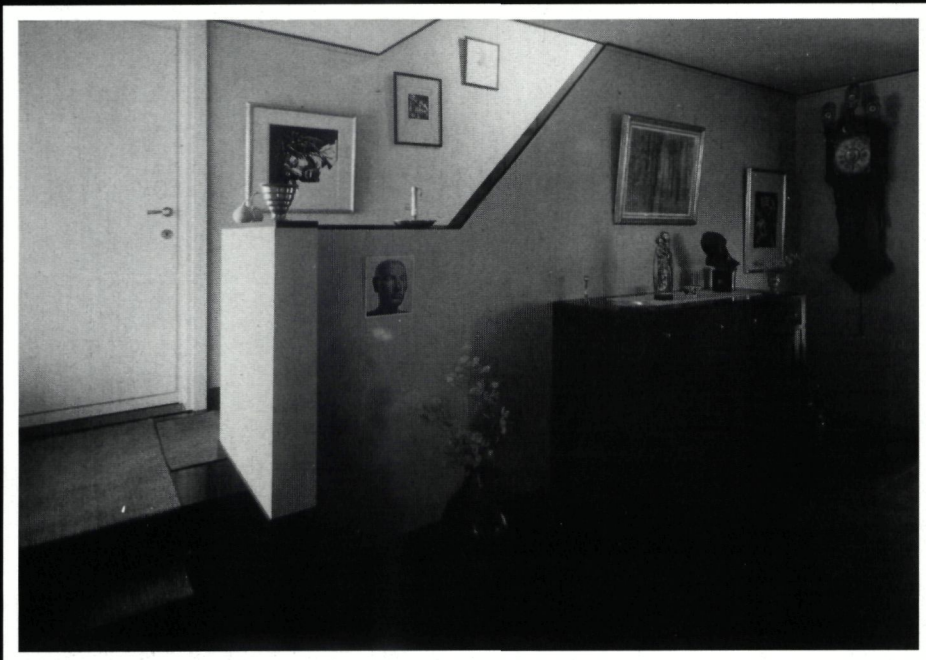
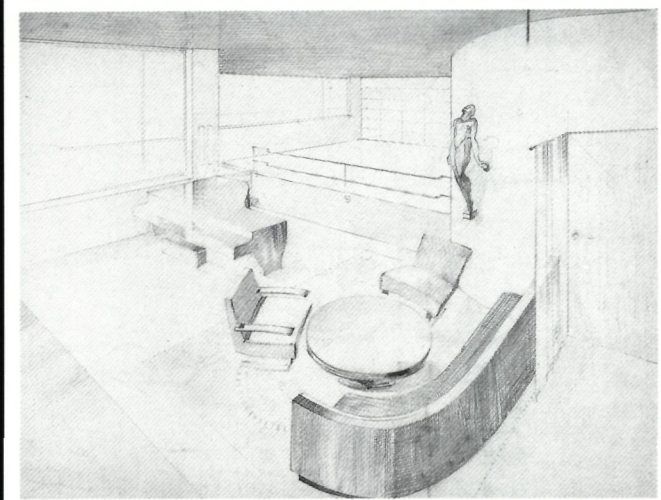

- 1
- 2
- 3
- 4
- 5

1.-2. Gelijkvloers en 1ste verdieping van de eigen woning, Berchem (foto O. Pauwels)
 3. Interieur van de eigen woning, Berchem (foto O. Pauwels)
 4. Achtergevel van het huis Adriaensens, Berchem (archief E. Van Steenberghe)
 5. Voorgevel van het huis Adriaensens, Berchem (archief E. Van Steenberghe)

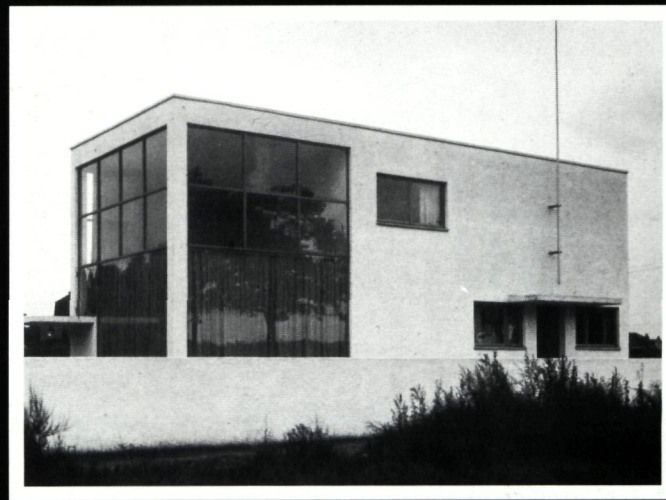

1 2
3
4 5

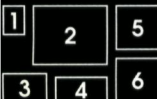
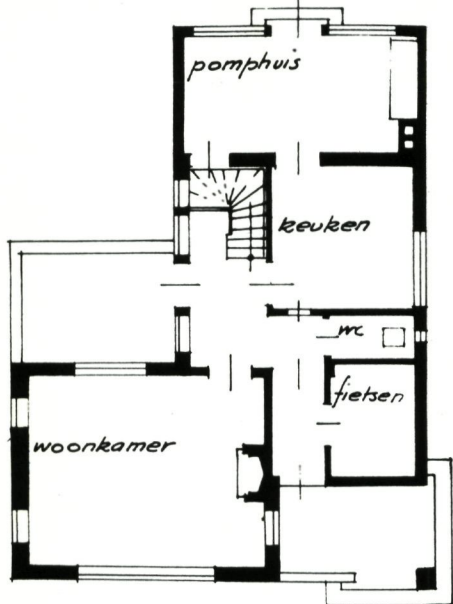
1-2. Interieur van het huis G. Schmook,
Volhardingstraat (A.M.V.C.)

3. Interieur van de villa G. Baksteen, Schilde
(A.M.V.C.)

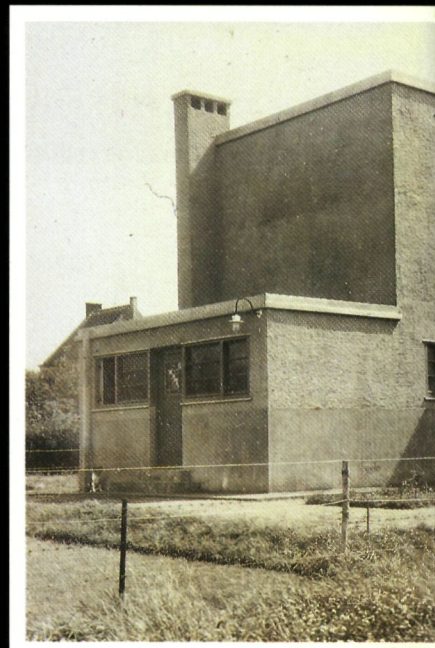
4-5. Zijgevel van de villa G. Baksteen, Schilde
(archief E. Van Steenberg)

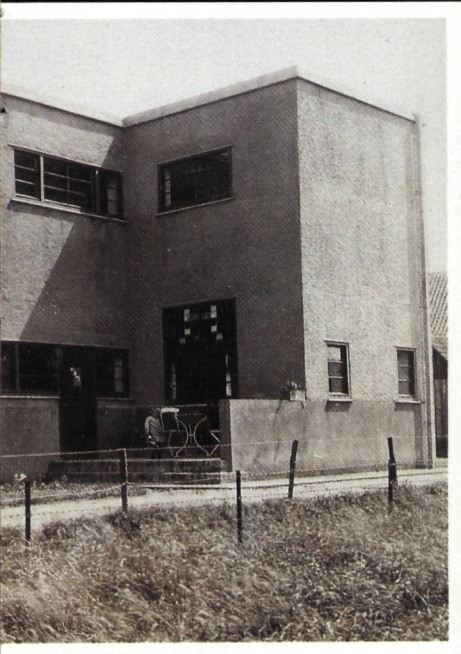
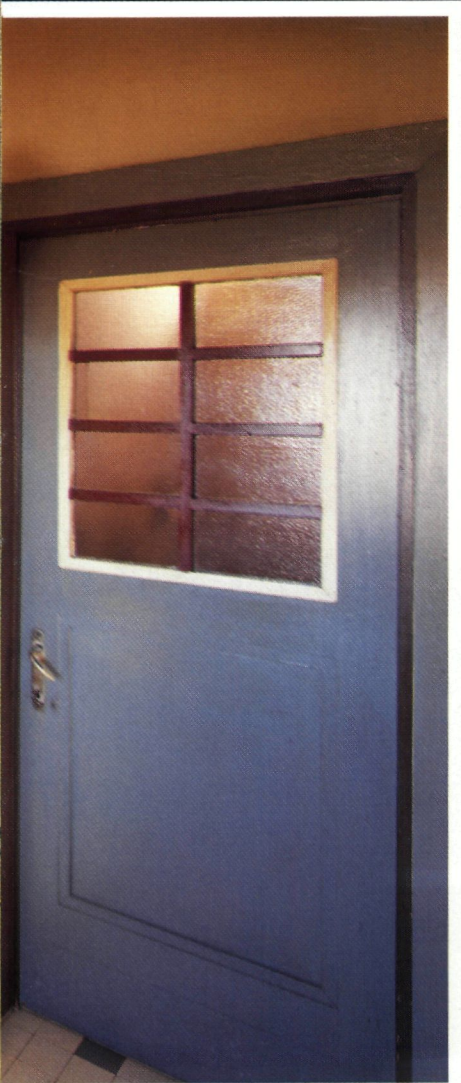

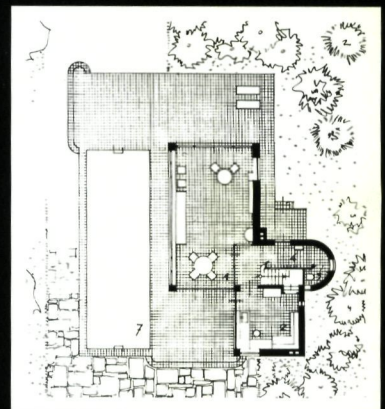
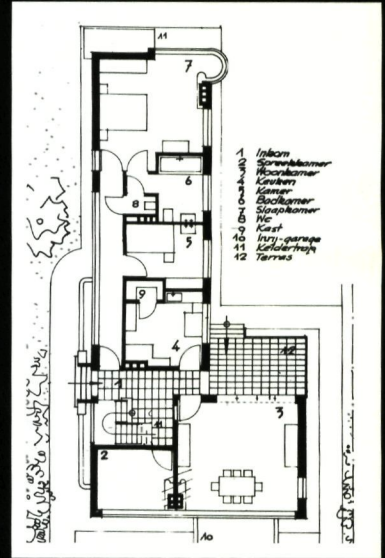
- 1. Gelijkvloers van de Villa Marstboom, Hove (A.M.V.C.)
- 2.-5.-6. Interieur van de villa Marstboom (foto O. Pauwels)
- 3. Voorzijde van de villa Marstboom, Hove (A.M.V.C.)
- 4. Achterzijde van de villa Marstboom, Hove (A.M.V.C.)

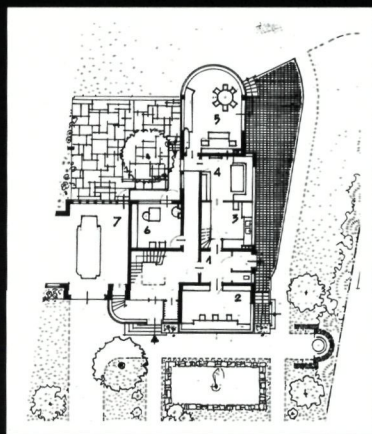

1 2
 3 4

1. Voorgevel van de villa Peirsman, Brasschaat (A.M.V.C.)
2. Gelijkvloers van de villa Peirsman, Brasschaat (A.M.V.C.)
3. Voorzijde van de villa De Bock, Heide (A.M.V.C.)
4. Gelijkvloers van de villa De Bock, Heide (A.M.V.C.)

1 2
3 4

1. Gerenoveerd huis Van Savelbergh (foto O. Pauwels)
2. Voorgevel van het huis Van Savelbergh, Antwerpen (A.M.V.C.)
3. Achterzijde van de villa Van Roey, Rijkevorsel (A.M.V.C.)
4. Gelijkvloers van de villa Van Roey, Rijkevorsel (A.M.V.C.)

DE MUURSCHILDINGEN VAN DE SINT-GENOVEVAKERK TE ZEPPEREN

CHRISTINE VANTHILLO en BERNARD DELMOTTE

Het Laatste
Oordeel
(foto O. Pauwels)

Limburg bezit een rijk patrimonium aan muurschilderingen, gaande van de Romeinse periode tot de 20ste eeuw, zowel in kerkelijke als in burgerlijke gebouwen. De Sint-Genovevakerk te Zepperen is hier een voorbeeld van. De muurschilderingen in de zuidelijke transeptarm werden bij toeval onder verschillende kalklagen ontdekt in 1898. In 1933-34 werden ze gerestau-

reerd door Cornelis Leegenhoek volgens de toen gebruikelijke methodes, waarbij veel werd over- en bijgeschilderd. In 1991 volgde, dankzij de niet-aflaten- de inzet van (†) pastoor Henckens, een nieuwe restauratie. Deze werd uitge- voerd door de CV Support-Surface (1), naar ontwerp van de VZW Stichting tot behoud van het roerend kunst- en oud- heidkundig patrimonium.

Detail van het
Laatste Oordeel
(foto O. Pauwels)

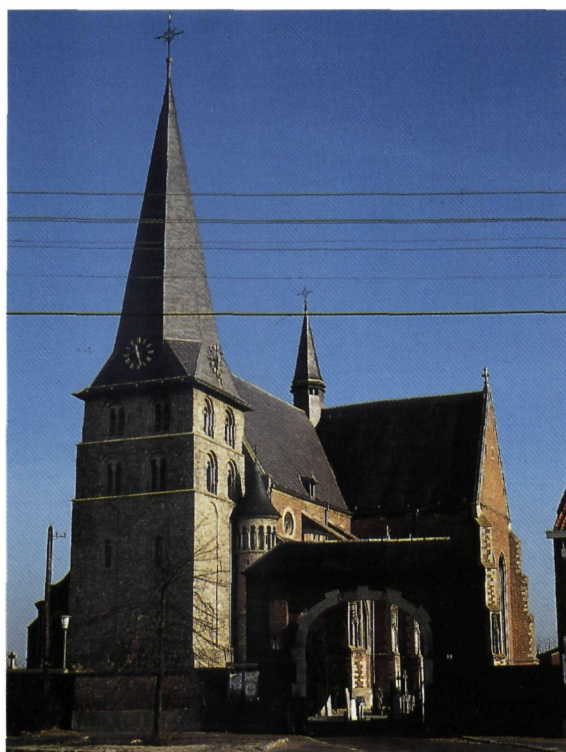
DE SINT-GENOVEVAKERK TE ZEPPEREN

Zepperen is een Haspengouws landbouw- en fruitdorp en een deelgemeente van Sint-Truiden. Tot aan de Franse Revolutie was Zepperen in bezit van het Sint-Servaaskapittel van Maastricht, waarvan het op kerkelijk, financieel en rechtskundig gebied afhankelijk was. Zo was Zepperen één van de talrijke enclaves binnen het prinsbisdom Luik (2).

De dorpskerk, gewijd aan Sint Genoveva, vervangt een oudere Romaanse kerk, waarvan enkel de westertoren in silex overeind bleef. De plattegrond is een driebeukig schip met transept en veelzijdig koor opgetrokken in Brabantse laatgotiek met gebruik van baksteen, zandsteen en mergel. Vanaf 1860 werd de kerk ingrijpend verbouwd naar plannen van de Sint-Truidense stadsarchitect Emile Serrure, zodat het huidige buitenvormen grotendeels bepaald wordt door deze 19de-eeuwse ingreep (3).

Gelukkig heeft het interieur zijn laatgotisch aspect in grote mate bewaard. De wanden zijn bepleisterd en overkluisd met dito gewelven op mergelstenen ribben. Overvloedig licht valt binnen langs de roosvensters in de middenbeuk en de spitsboogvensters in het koor en de zijbeuken. Figuratieve kraagstenen, waaronder enkele hurkende figuren, dragen de ribben in het transept. In de zuidelijke dwarsbeuk, die bijna

De Sint-Genoveva-
kerk van Zepperen
(foto C. Vanthillo)

volledig met muur- en gewelfschilderingen bedekt is, zijn de consoles met fraaie gepolychromeerde vrouwenfiguren versierd. Drie gewelfsleutels werden met geschilderde wapenschilden opgesmukt: het wapen van Jan van Hoorn, prinsbisschop van Luik van 1483 tot 1505, wat meteen een terminus ante quem is voor de voltooiing van het gewelf; de andere twee sluitstenen tonen het perron - een verwijzing naar het prinsbisdom Luik- en twee gekruiste sleutels waartussen een bisschopsstaf (?), hetgeen verwijst naar Sint Servaas van Maastricht (4).

De stoffering van het interieur is grotendeels neo-gotisch. Uit de laatmiddeleeuwse periode bleven de geschilderde zijluiken van een retabel en enkele devotiebeelden bewaard.

HET BEELDVERHAAL

Het zuidelijk transept is ingedeeld in twee traveeën en overkluisd met een kruisribgewelf. Het is volledig beschilderd, zowel de muren als het gewelf, met een rijk iconografisch programma: het Laatste Oordeel, Sint Christoffel, het leven van de Heilige Genoveva, evangelisten, apostelen, kerkvaders en heiligen.

De oostwand van het transept is opgebouwd uit twee muurvlakken, bovenaan begrensd door twee spitsbogen die samen met de gewelfribben op een console rusten. De hele wand is beschilderd met de Laatste Oordeelsvoorstelling. Het tafereel is omringd met een lijst van gele accanthusbladeren, zwarte bladmotieven en fijne twijgjes met rode bloemen, gedeeltelijk aangebracht met schablonen. Links en rechts van de voorstelling staan de levensgrote figuren van Matheus en Thomas en, op de aangrenzende muur rechts Laurentius, allen herkenbaar aan hun attributen en de tituli.

Op de westwand verschijnen de reusachtige figuur van Sint Christoffel en daarnaast de voorstellingen uit de legende van de Heilige Genoveva.

HET LAATSTE OORDEEL

Volgens het katholiek geloof zal de geschiedenis van de mensheid eindigen met het Laatste Oordeel. Hoe dit zal verlopen, staat te lezen in de Heilige Schrift (*Matheus 24 en 25 en Apocalyps 20*). De vaste bestanddelen van het Oordeelstafereel zijn de verschijning van Christus als oordelende rechter, de engelen met de bazuinen, de psychostasis of het wegen van de zielen en de scheiding van de goeden en de slechten.

Al deze elementen vinden wij in Zepperen terug. Omdat zich centraal in dit muurvlak een console bevindt, kon de oordelende Christus niet, zoals gebruikelijk, in het midden van de compositie geplaatst worden, maar is hij naar rechts verschoven. Hij verschijnt zittend op een regenboog en hij toont zijn vijf kruiswonden. Uit zijn mond komen een zwaard en een bloem, symbolen van gerechtigheid en barmhartigheid. Hij is omringd door vier engelen die op bazuinen blazen waaraan banderollen wappen met teksten: "*surgite vos mortui*" (staat op gij doden) en "*venite ad iudicium*" (komt naar het oordeel). Aan weerszijden van Christus staan op een donzig wolkenveldje twee groepen van heiligen: links enkele apostelen waaronder Petrus, herkenbaar aan zijn sleutel, rechts een groep vrouwelijke heiligen in rijkelijke kledij. Wij herkennen onder andere Barbara aan haar toren en Catharina aan haar rad.

Bovenaan in de beide spitsbogen verschijnt in de wolken een hand met een gekrulde tekstbanderol waarop te lezen staat "*Venite benedicti patris mei percipite regnum*" (komt, gezegenden van mijn vader, ontvangt het Rijk) en "*dicetur reprobis ite Venite probis*" (tot de verworpenen zal gezegd worden, gaat, tot de deugdzamen, komt) (5). Hieronder hangt nog een banderol, net zoals de vorige, met grote spijkers als het ware vastgenageld op de muur. De Latijnse inscriptie *M.CCCCC.IX* (1509) geeft het jaar aan waarin de muurschilderingen werden uitgevoerd.

Op de benedenzone belanden wij in de hel en het paradijs. De twee 'uitersten' worden gescheiden door een aartsengel Michaël, die de zielen staat te

wegen. Een duiveltje klampt zich vast aan de schaal met de slechte daden om het gewicht te vervalsen (6).

De grafstenen worden gelicht en de doden komen uit hun graf gekropen. Tussen de zerken slingert een banderol met de tekst: "*Montes cadite super nos*" (bergen, valt op ons) (*Apocalyps* 6,16 en *Lucas* 23,30). De lichamen van de verrezenen zijn allen even oud. Men ziet er kind noch ouderling. Zij hebben de leeftijd die Christus had toen hij verrees. De goeden, waaronder Adam en Eva en enkele monniken met geschoren kruin, staan geduldig te wachten tot Petrus de hemelpoort opent (7).

Op de tekstband, vastgespijkerd boven hun hoofden staat te lezen: "*aspera vox ite. Vox est (?) benedicta venite*" (een norse stem zegt, gaat, een gezegende stem, komt).

De hemel is voorgesteld als een fantasistisch torenvormig gebouw met ronde bevlagde torentjes. Aan de ingang van de hemelpoort staat een raadselachtige man, vergezeld van de inscriptie "*Adriaen der Stockhueder*". Hij steunt op één kruk en wijst met de andere in de richting van de hemelpoort. Aan de rechtervoet draagt hij een "*trippe*", wellicht omdat het ene been korter was dan het andere. De "*stock*" is een zinnebeeld van macht, wanneer de staf van de leider van publieke verkopeningen bedoeld wordt, waarmee men de koop toeslaat. Een "*stockhueder*" of stafhouder is een ambtenaar bekleed met gezag (8). Indien Adriaen deze functie bekleedde, was hij een man met aanzien en welstand. Er is nog een tweede verklaring mogelijk: De Sint-Genovevakerk ontving, dank zij de bedevaart van de Drie Gezusters (9), talrijke schenkingen in de vorm van goederen in natura. Eénmaal per jaar werd deze voorraad, ook "*offerstock*" genoemd, openbaar verkocht. Misschien was Adriaen de beheerder van deze offerstock (10) en wil hij, door met zijn kruk naar de hemel te wijzen, de toeschouwer een boodschap meegeven: schenkingen aan de kerk zijn een middel om in de hemel te komen!

Aan de linkerhand van Christus wordt de hel uitgebeeld: een monster met dampende neusgaten en een opengesperde muil die de verdoemden, met een ketting aan elkaar gekluisterd, opslokt. Deze ongelukkigen worden dan verder versast naar de grauwe burcht met uitslaande vlammen op de kop van het monster. Uit de hellemond steekt een banderol: "*Heu dolor, o pena, vah desolatio plena*" (o smart o straf, ach één grote verlatenheid). Op de toren is een galg opgesteld waaraan enkele lichamen hangen, één van hen met het hoofd naar beneden, de gebruikelijke straf voor verleiders en echtbrekers (11). De vermaledijde mannen en vrouwen zijn naakt, in

Detail van het Laatste Oordeel: Petrus leidt de gelukzaligen naar de hemel; links Adriaen der Stockhueder (foto Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, Brussel)

Detail van het
Laatste Oordeel:
de verdoemden in
de hellemond
(foto O. Pauwels)

tegenstelling tot de uitverkorenen die gekleed zijn met het witte gewaad van gelukzaligheid en de onschuld (12).

Ook de clerus blijft niet ongestraft: in de hellemuil herkennen wij aan hun hoofddekseel, een bisschop, een paus, een kardinaal en een franciscaan.

Boven het oog van het monster staat een man met een dikke buik en gekleed in een kaproen. Hij drinkt gulzig uit een kruik en is vergezeld van een zoömorfe duivel en de tekst "nobis" (voor ons). De betekenis van deze figuur, die in tegenstelling tot de andere personages gekleed is, is niet duidelijk. Is hij een verwijzing naar de vraatzucht, de drankzucht of de hebzucht?

De helse scène is druk bevolkt met roodbruine duivels. Ze zijn behaard en hebben klauwen, horens, vleermuisvleugels, een drakerug, een staart en een lange neus in de vorm van een slurf. Ze sarren de verdoemden met een riek en steken hun lange scherpe snavels in de ogen en de mond van de ongelukkigen. Een duivel heeft een tweede gezicht op zijn zitvlak, een aanwijzing dat de zetel van hun verstand laag gezakt is en dat de driften in hoog aanzien staan

(13). Hij versleept twee verdoemden in een kruiwagen (14). Sommige slachtoffers trachten zich te verdedigen met een kruisboog en een haakbus, misschien een aanduiding dat ook de adelstand niet zal ontsnappen aan de gerechtigheid. Voor de ogen van een vrek schudt een duivel een beurs met goudstukken leeg. Een duivel met een banier voert een naakte man met een pluimhoed af. Het gebeuren wordt muzikaal opgeluisterd door een duivel die trommel en fluit bespeelt.

Voorstellingen van het Laatste Oordeel kwamen veelvuldig voor in kerken. Aanvankelijk bevonden ze zich in het westelijk gedeelte, omdat hier in de vroege middeleeuwen recht werd gesproken door de keizer of zijn vertegenwoordiger (15). Het Laatste Oordeel behoort tot het genre gerechtigheidsstaferelen die de rechters moesten herinneren aan hun plicht rechtvaardig en onpartijdig recht te spreken. Toen nadien de rechtspraak werd overgebracht naar de vierschaar of het stadhuis, werden hier om dezelfde reden gerechtigheidsstaferelen aangebracht (16). Vanaf de 14de eeuw kwamen hiernaast ook profane gerechtigheidsstaferelen voor, zoals de gerechtigheid van keizer Otto van Cambyses van Herkenbald.

Algemeen zicht van
het Laatste Oordeel
en de gewelf-
schilderingen
(foto O. Pauwels)

In kerken treft men Laatste Oordeelstaferelen aan op de beeldhouwde timpanen van westportalen, maar in onze streken vooral als muurschilderingen: Neeroeteren (Maaseik), Hoksem (Hoegaarden), Zoutleeuw, Sint-Truiden (Onze-Lieve-Vrouwekerk en Begijnhofkerk). Meestal bevinden zij zich boven de triomfboog of in het transept, goed zichtbaar voor de gelovigen. Het doel van de voorstelling was immers de mensen erop te wijzen wat hen op de jongste dag te wachten stond en hen op te roepen tot een minder zondig leven.

De inspiratie voor dit soort voorstellingen werd geleverd door de evangeliepassage van Matheus en door de Apocalyps van Johannes, verrijkt met de eschatologische literatuur: commentaren, tractaten, legenden, visioenen, exemplen ..., die zeer uitvoerig en gevarieerd aanwezig waren (17).

Een gedetailleerde beschrijving van de hel vindt men terug in *De quattuor hominis novissimis* of *De vier Uitersten* van Dionysius van Leeuwen (1389-1471) afkomstig van Rijkkel, dichtbij Zepperen. Hij was Karthuizer in het klooster van Roermond en zijn werk kende vóór 1500 verscheidene uitgaven. De middeleeuwse teksten prenten de eschatologische gedachte in, maar bereikten enkel de geletterden. Door de opkomst van de bedelorden kon de doodsgedachte, dankzij de volksprediking, tot heel de bevolking doordringen. Ook door de verspreiding van de houtsnede kon zij alle kringen bereiken. Tenslotte werd de boodschap uitgedragen in gerechtigheidsspelen tijdens de Vastenavondfeesten, in wagenspelen (18) en eschatologische volksdrama's die vooral in de Germaanse en Duitssprekende landen gedurende de 15de en 16de eeuw in de Adventperiode werden opgevoerd: men legde een verband tussen de eerste komst van Christus, met Kerstmis en zijn tweede komst, het Laatste Oordeel.

In de liturgie werden zowel de Geboorte van Christus als het Laatste Oordeel in herinnering gebracht (19). Zo was bijvoorbeeld de 12de-eeuwse sequentia *Dies Irae* die nu deel uitmaakt van de Dodenmis, oorspronkelijk geschreven voor de eerste zondag van de Advent. Ook het Lucasevangelie over het einde van de wereld wordt op die dag gelezen.

De spelen, die aanvankelijk een streng liturgisch karakter droegen en opgevoerd werden door de clerus, evolueerden in de late middeleeuwen tot echt theater en spektakel (20).

De acteurs waren nu de leden van de gilden en ambachten. Zij lasten in het spel drolerieën en motieven in om kritiek te geven op de sociale mistoestanden van hun tijd (21). Ook kunstenaars werk-

ten mee aan de spelen: zij ontwierpen kostuums en schilderden de decors en coulissen (22). De taferelen die op het toneel gespeeld werden, deden nadien hun intrede in de plastische kunsten. De kunstenaars schilderden wat zij op de scène gezien hadden. De manier waarop in Zepperen de hel en de hemel zijn voorgesteld, is zonder twijfel ontleend aan de theaterarchitectuur. De hellemond was soms zo kunstig gemaakt dat hij open en toe kon gaan: *“la bouche et l'entrée de l'enfer de icluy jeu estoit très bien faicte; car par un engin, elle s'ouvrait et*

De heilige
Christoffel
(foto O. Pauwels)

Detail uit de zevende scène van de Genovevacyclus (foto M. Buyle)

reclooit seule quand les diables y voullioient entrer ou issir" (1437) (de mond van de ingang van de hel was zeer goed gemaakt, want door een mechanisme ging deze open en toe wanneer de duivels wilden binnengaan of buitenkomen). Ook de lamentaties op de tituli verwijzen naar toneelteksten (23).

DE HEILIGE CHRISTOFFEL

Het verhaal van Christophorus wordt beschreven in de *Legenda Aurea* van Jacobus De Voragine (circa 1228-1298), Dominicaan en aartsbisschop van Genua (24). De meester van Zeperen heeft de legende tekstgetrouw met liefde voor details en fantasie in beeld gebracht. De heilige, gekleed met een korte tuniek, een wapperende mantel en een tulband, waadt door een rivier, terwijl hij met beide handen op zijn stok steunt. De stok draagt reeds bladeren en vruchten, een verwijzing naar het mirakel dat pas de volgende ochtend zou gebeuren. Hij kijkt op naar het Jezuskind dat op zijn schouders zit, met de rechterhand een zegenend gebaar maakt en in de linkerhand de wereldbol vasthoudt. Grappig is de manier waarop de andere reizigers de overtocht meemaken: een man, die fluit en trommel bespeelt, zit op de gordel van de reus. Een vrouw zit in zijn reistas en een derde bengelt aan de rand van de tas (25). Aan de rivier staat een vakwerkhuisje, waar Christoffel woont. De eremijt, die hem bekeerd heeft, licht met een lantaarn bij en een vissertje zit langs de oever van de rivier. In het helder doorschijnend water zwemmen vissen, slakken, krabben en een zeemeermin die in een spiegel haar lange haren kamt. Christoffel genoot als één van de veertien noodhulpers (bemiddelaars tussen God en de mensen) en bij ons ook vereerd als pestheilige, een bijzondere populariteit. Hij dankte deze aan zijn gave de mens te beschermen tegen een plotse dood, dit is zonder toedienen van het Sacrament der Stervenden. Aanschouwde men zijn beeltenis, dan bleef men die dag gespaard van onverwacht overlijden. Daarom moesten schilders en beeldhouwers zijn afbeelding goed zichtbaar aanbrengen naast kerkportalen, op bruggen, stadspoorten, binnen en buiten kerkelijke en profane gebouwen (26).

DE LEGENDE VAN DE HEILIGE GENOVEVA

Het leven van Genoveva is in de vorm van elf tafereeltjes in beeld gebracht.

1. Een huiselijk tafereel toont Genoveva, die een boek zit te lezen, terwijl haar ouders Severus en

- Gerontia aan een met eet- en drinkgerei gedekte tafel zitten. Genoveva kreeg van haar moeder verbod om naar de kerk te gaan, waarop deze met blindheid werd gestraft.
- Gerontia wordt door Genoveva van haar blindheid genezen. Zij zit aan de rand van een waterput en wast zich de ogen met water dat Genoveva haar heeft aangeboden. Er gebeurt een mirakel en Gerontia kan opnieuw zien. Op de achtergrond staat een vakwerkhuisje. Op een tekstbanderol leest men "*Filia vade et perge ad puteum hausta aquam lava me*" (dochter, ga en begeef je naar de put, haal water en was mij).
  - Genoveva wordt gezegend door de bisschoppen Germanus en Villicus. Het interieur waarin het tafereeltje zich afspeelt, is zoals in het eerste tafereel, afgewerkt met een drielobbige rondboog en een gekleurde tegelvloertje.
  - Dit tafereel is opgebouwd rondom een console en toont Genoveva met boek en toorts, haar persoonlijke attributen, naast een stadsomwalling met poorten en torens, wellicht de stad Parijs, waar Genoveva na de dood van haar ouders ging wonen.
  - Genoveva laat buiten de wallen van de stad Parijs, een kerk ter ere van Saint Denis bouwen. IJverige metsers hebben het gebouw reeds halfweg opgetrokken. De lege drinkton wordt door de zegening van Genoveva terug gevuld.
  - Het centrale tafereel toont de traditionele Genovevavoorstelling: de heilige op weg naar de - nu voltooide - kerk, met een kaars of toorts in de hand; een duiveltje tracht het vuur met een blaasbalg te doven, terwijl een engel het weer aansteekt.
  - Genoveva brengt een jongetje dat in een waterput gevallen is, weer tot leven door een zegenend gebaar te maken. De moeder staat er huilend naast.

De legende van de heilige Genoveva (foto O. Pauwels)

8. Parijs, herkenbaar aan de stadspoort op de achtergrond, is belegerd en met hongersnood bedreigd. Genoveva vaart, met hulp van twee zeilscheepjes en enkele kerels uit om voedsel te halen.
9. Genoveva, bekend om haar duiveluitdrijvingen, verjaagt al biddend een demon die boven twee geboeide mannen zweeft.
10. Genoveva heeft één van beide bootjes verlaten en is aan land gegaan om voedsel uit te delen. Twee mannen aan de stadspoort, de ene blootvoets, de andere met een kruik, grijpen hongerig naar het brood.
11. Alweer een duiveluitdrijving: Genoveva ontmoet voor haar huisje een vrouw met een kruik waarin een duivel zit. Zij zegent de kruik en verjaagt zodoende de satan.

Over het leven van Genoveva bestaat een uitgebreide hagiografische literatuur. De cultus verspreidde zich vanuit Parijs via het Noord-Oost-gedeelte van het Frankische rijk naar het Rijn-Maasgebied (27). De Genovevacultus in Zepperen wordt voor de

eerste maal vermeld in de *Vita Trudonis* geschreven in de 8ste eeuw door Donatus, monnik van de abdij van Sint-Truiden. Genoveva vormde samen met Bertilia van Brustem en Eutropia van Rijkel, de zogenaamde Drie Gezusters. Zij werden door de bedevaarders in één pelgrimactie aangedaan (28). De verering stoelt op de genezende kracht van bronwater. De symboliek van water en bron is oeroud en gaat terug tot de Frankische periode, waarin ook de zogenaamde Willibrordusputjes te situeren zijn. Wellicht is de cultus van heidense oorsprong en heeft hij betrekking op de verering van drie Keltische moedergodinnen die later gechristianiseerd werden. In 1507 wordt melding gemaakt van het bestaan van de Genoveva-broederschap in Zepperen. Wellicht droeg deze broederschap zorg voor de Genovevakapel in het zuidelijk transept en was zij opdrachtgever voor de beschildering, of gedeeltelijk, van de kapel.

De zuidmuur van het transept, opengewerkt met twee grote spitsboogvensters, bleef evenmin ongemoeid. Tussen de vensters, vlak onder het gewelf verschijnt een hand vanuit de wolken en toont een banderol met twee opschriften: "*Domus mea domus orationis vocabitur*" (mijn huis zal een huis van gebed genoemd worden) en "*Pro mensura peccati erit et plagarum modus*" (naar de maat van de zonde, zal de wijze van de straffen zijn) (*Deuteronomium XXV*). Hieronder is nogmaals het jaartal 1509 - dit keer in arabische cijfers - aangebracht.

DE GEWELFSCHILDINGEN

Bekijken wij tenslotte de schilderingen op en rondom het gewelf. Het tweeledig gewelf is ingedeeld in acht velden, gescheiden door ribben en gordelbogen. Deze zijn geel geschilderd en afgelijnd met een rode bolletjesrand. Eénzelfde versiering komt ook terug rondom de bogen van de vensters en de spaarnissen en onder de gewelfvelden. Enkel de aanzet van de ribben is veelkleurig beschilderd. De hoeken van de driehoekige gewelfvelden zijn met weelderige groene bladranken en rode bloemen versierd tegen een grijswitte achtergrond. In vier velden werden de symbolen van de 4 evangelisten gepenseeld. Tekstbanderollen identificeren de symbolen: Matheus de engel, Lucas de stier, Marcus de leeuw en Johannes de adelaar. Zij zijn cirkelvormig omringd met een brede veelkleurige band. De tetramorf komt een tweede maal voor op de gewelfvelden onder het gewelf en is vergezeld van de vier westerse kerkvaders: Gregorius voorgesteld als paus met tiara en kruis staf, Hieronymus als kardinaal met zijn attriboot de

► De gewelfschilderingen met de symbolen van de vier evangelisten (foto O. Pauwels)

►► Gevleugelde leeuw als symbool van de evangelist Marcus, op het gewelf (foto O. Pauwels)

leeuw, die hier tevens Lucas symboliseert, Augustinus als bisschop met mijter en kromstaf en een hart in de hand, en Ambrosius eveneens als bisschop met een geselroede in de hand in plaats van de gebruikelijke bijenkorf. De identificatie van de vier diersymbolen met de vier kerkvaders komt vaker voor en gaat terug tot in de vroege middeleeuwen, maar de combinaties schijnen hier wel willekeurig te zijn (29).

DE SCHILDER

De onbekende kunstenaar die hier gewerkt heeft, is wellicht een lokale meester. De thema's werden hem door zijn opdrachtgevers, wellicht de Genovevabroederschap en de heren van het kapittel, opgegeven. Hij blijkt meer talent te hebben in het schilderen van dieren en vegetatieve versiering dan van personages. Het florale gedeelte op het gewelf is bijzonder sierlijk en elegant uitgevoerd. De personages zijn stroeve en vrij geblokte figuren. De gezichten zijn stereotiep uitgewerkt; de contouren van de ogen en de neus zijn met vrij dikke zwarte lijnen getekend. De grove wenkbrauwen zijn weergegeven door middel van schuine streepjes. De tekentechniek verradt veeleer een grafische dan een picturale stijl, waarbij de kleurvlakken werden ingevuld. Plooien en schaduwen worden aangeduid met zware lijnen. De personages zijn zeer statisch, zelfs in de gebaren van hun handen ontbreekt elke beweging. Enkel de zwevende engelen en de door elkaar fladderende duivels suggereren een gevoel van beweging.

Ook de taferelen zelf zijn vaak statisch uitgewerkt zodat een gebrek aan onderlinge samenhang ontstaat. Dit is best merkbaar bij het Laatste Oordeel waar elk element van de voorstelling op zichzelf staat, zonder interactie. Men kan zich niet van de indruk ontdoen dat de kunstenaar hier een laatmiddeleeuws gerechtigheidsspel heeft uitgebeeld zoals hij dat heeft zien opvoeren in de kerk.

De ietwat theatrale houding van de figuren en hun gebaren doen aan toneelspelers denken. Ook de brandende burcht en het paradijs verwijzen naar de theaterarchitectuur, terwijl in andere voorstellingen met dit thema de hemel vaak als een laatgotisch bouwwerk wordt voorgesteld.

De kunstenaar komt pas goed op dreef wanneer hij zijn fantasie kan laten gaan, zoals bij de rivierbewoners op de Christoffelvoorstelling of in de hel met zijn drollige duivelse creaturen. Sommige details heeft hij minutieus uitgewerkt, zoals het eetgerei op de eerste Genovevascène. De architectuur anderzijds

wordt vaak zeer elementair weergegeven, zoals bijvoorbeeld de stadspoorten en de omwalling. Eigenaardig is dat de weergave van natuur en landschap nagenoeg ontbreekt: enkel op de Genovevacyclus zien we af en toe een slingerend pad.

De kunstenaar weet op een zeer frisse en harmonieuze manier zijn kleuren te combineren: de dominerende kleuren zijn groen, geel en rood tegen een grijs-witte achtergrond. Op de nimbussen van de heiligen zijn nog sporen van verguldsel aanwezig. Het blauw komt slechts zelden voor, net zoals op de muurschilderingen van de Begijnhofkerk te Sint-Truiden. De reden is wellicht dat blauw een zeer duur en kostbaar pigment was.

De kunstenaar van Zepperen was een getalenteerd meester die werkte volgens de lokale traditie. Zijn inspiratie en de bronnen voor de schilderkunstige weergave vond hij in laatmiddeleeuwse blokboeken, prenten en mysteriespelen. Zijn zin voor monu-

Detail van de hellemond in het Laatste Oordeel (foto M. Buyle)

mentaliteit, die wij in de verschillende taferelen terugvinden, toont aan dat hij met het medium muurschilderkunst vertrouwd was. Door zijn ongeunstelde eerlijkheid, zijn frisse en soms naïeve charme slaagt hij erin de hedendaagse toeschouwer nog steeds op een verrassende manier te boeien.

DE TeloORGANG VAN DE MUUR-SCHILDERINGEN

Lang hebben de parochianen niet kunnen genieten van hun prachtig geschilderde kerk. Nauwelijks 50 jaar na voltooiing van de schilderingen had het Concilie van Trente (1545-1563) plaats. De nieuwe liturgische voorschriften, vastgelegd in de besluiten van het Concilie, hadden voor onze kerkinterieurs inclusief de muurschilderingen katastrofale gevolgen. Eén van de verordeningen bepaalde dat de bisschop of zijn vertegenwoordiger elk jaar

de kerken van zijn diocees moest visiteren om de materiële toestand van de kerk en haar interieur te inspecteren en tevens te controleren of de beelden die voor de eredienst gebruikt werden "passend en betamelijk waren en niet geïnspireerd op een valse leer of gevaarlijke dwaling" (30). In Haspengouw begon men met deze kerkvisitaties in 1612. De kerk van Zepperen werd verscheidene malen bezocht, waarna een uitgebreid verslag werd opgemaakt met gegevens over de parochie, het bestuur, de financiële toestand en een nauwgezette beschrijving van de kerk en het interieur. In het verslag van de visitatio archidiaconalis van 1643 lezen wij volgende zin: "*Imagines nullae sunt deformes; aliquae in parietibus pictae oblitterabuntur*" (er zijn geen lelijke beelden; enkele die op de muren geschilderd zijn, zullen verdwijnen). Dezelfde opmerking komt ook terug in andere visitaties van Haspengouwse kerken waar muurschilderingen aanwezig zijn: "*oblitterabuntur*": zij zullen uit het geheugen gewist worden, zij zullen in vergetelheid gebracht worden. De muurschilderingen met hun volkse-naïeve en sociaal-kritische inslag, waarbij ook de clerus een veeg uit de pan kreeg, beantwoordden niet meer aan de strenge en orthodoxe principes van de Kerk na het Concilie van Trente.

Zoals in de meeste kerken verdwenen de muurschilderingen van Zepperen onder een kalkwitsellaag. Ongeveer 250 jaar lang bleven zij verborgen, tot werklieden in 1898 tijdens herstellingswerken aan de kerk, de ontdekking deden. De Koninklijke Commissie voor Monumenten werd gealarmeerd, bracht een plaatsbezoek en gaf aan pastoor P. Daniëls van Zolder, lid van de Provinciale Commissie voor Monumenten, opdracht de schilderingen vrij te leggen.

Nadat Daniëls drie à vier witsellagen had weggenomen en de schilderijen gedeeltelijk had vrijgelegd, bracht hij verslag uit aan de Commissie, die besliste calques te laten maken en de restauratie te laten uitvoeren (31).

DE RESTAURATIE DOOR CORNELIS LEEGENHOEK (1933-34)

Het archivalisch onderzoek verschaftte inzicht in de restauratiecampagne van 1933-34 door de Brugse kunstschilder-restaurateur Cornelis Leegenhoek (32).

Het archief van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen bewaart een brief van Camille Tulpinck, lid van deze Commissie, aan C. Leegenhoek: *"Je vous confirme que le travail aux peintures murales comporte uniquement le décrochage des parties couvertes de badigeon à l'exclusion de tout fixage, ravivement ou retouche. Aucune autre opération de quelque nature qu'elle soit n'est autorisée par la commission. Je vous prie de tenir strictement compte de la présente dont j'envoie copie à la CR. Il sera utile le travail étant terminé, que vous adressez un rapport détaillé à la CR sur la valeur, l'ampleur et l'état des découvertes faites"* (33).

In november 1933 meldt C. Leegenhoek aan de voorzitter van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, ridder Lagasse de Locht, dat het vrijleggen beëindigd is en maakt hierbij melding van de loslatende pleisterlaag. Hij vraagt om de werkzaamheden in verband met vastzetten van de bepleistering, reinigen en fixeren te mogen voortzetten (34). Hij krijgt hiervoor de steun van de Limburgse gouverneur Verwilghen, die eveneens wijst op de alarmerende toestand van de bepleistering en aandringt op herstelmaatregelen (35).

Kort daarna heeft C. Tulpinck een onderhoud met C. Leegenhoek waarop laatstgenoemde beklemtoont dat het *niet* de fixering van de polychromie betreft, maar *wel* de hechting van de drager. De methode bestaat erin *"à injecter de la cire liquide dans les crevasses du mortier, puis à presser les parties au moyen d'une surface plane"* (om vloeibare was in de barsten van de pleisterlaag te injecteren en vervolgens deze delen aan te drukken met een glad oppervlak). Het gevolg is evenwel dat de behandelde zones dieper van kleur worden en uiteraard een algemene harmonisering zich opdringt in de vorm van een volledige behandeling met was (36).

Tot slot maakt de voorzitter van de Koninklijke Commissie melding aan de gouverneur van de provincie van het recent bezoek van de Commissie ter plaatse op 21 juni 1934, en bericht dat *"Les travaux sont exécutés avec le plus grand soin ... Grâce à l'habile intervention du restaurateur Leegenhoek l'adhérence de l'enduit a été raffermie et l'intensité du coloris complètement ravivée. La Commission félicite vivement le restaurateur Mr. Leegenhoek pour le beau travail et Mr. Tulpinck, membre effectif de la Commission Royale, sous la conduite duquel il a été exécuté"* (37)

Eveneens vermeldenswaard is het verslag van pastoor Reyners volgend op de voltooiing van de werkzaamheden, waarin melding gemaakt wordt van de duur en kostprijs van de onderneming, met een beschrijving van de leemtes in de beschildering (38). De vrijlegging van de muur- en gewelfschilderingen door Leegenhoek & Zoon vond plaats vanaf de laatste week van september tot eind oktober 1933. Het fixeren, opklaren en herstellen van ontbrekende delen werd uitgevoerd vanaf 7 januari tot 14 maart van het daaropvolgende jaar, dit alles voor de som van 23.800 franken. De ontbrekende en door C. Leegenhoek gereconstrueerde onderdelen zijn de volgende:

Prentbriefkaart (1925) met het gedeeltelijk vrijgelegde Laatste Oordeel in het zuidertransept (Zepperen, Kerkarchief)

Toestand van de bepleistering vóór de restauratie (foto Support-Surface)

- het gedeelte van de schildering van het meest zuidelijk gelegen gewelfveld ter hoogte van muraalboog en kruin, dat een oppervlakte bestrijkt van ongeveer anderhalve meter kwadraat;
- een verticale strook van het Laatste Oordeel beginnend onderaan in het midden, omhoog langs de aartsengel Michael, erboven de engel met bazuin doorkruisend, en eindigend halverwege naast de vrouwelijke heiligen;
- de twee onderste tafereelen, uiterst links, van de Genoveva-cyclus vertoonden ernstige beschadiging. De samenstelling van de voorstelling kon dankzij de levensbeschrijving (de 'vita') gecompleteerd worden.

Boorgaten voor het injecteren van de spuitmortel (foto Support-Surface)

ICONOGRAFISCHE DOCUMENTEN

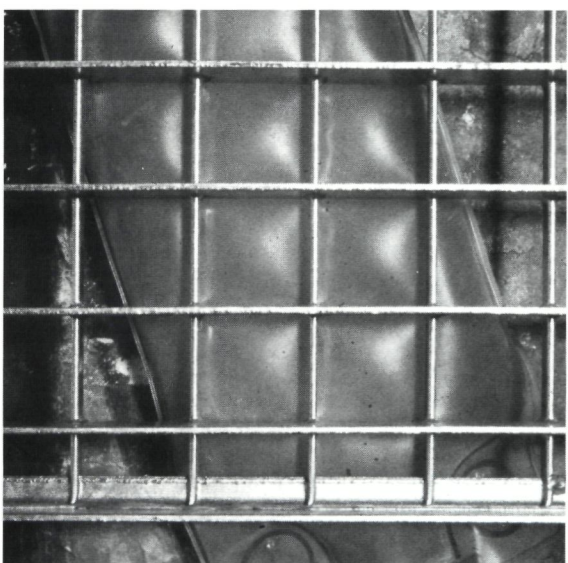
Als iconografische documenten beschikken we over enerzijds de aquarellen van de hand van C. Tulpinck (39), anderzijds een prentbriefkaart (40) en enkele fotografische opnamen.

De aquarellen van C. Tulpinck met de afbeelding van de Genoveva-cyclus en de noodhelper Christoffel, dateren van het begin van de 20ste eeuw en geven de toestand weer na de gedeeltelijke vrijlegging (anno 1898) door pastoor Daniëls van Zolder, lid van de Provinciale Commissie voor Monumenten en Landschappen. Er zijn redenen om aan te nemen dat de overige delen toen niet waren vrijgelegd omwille van de moeilijkheidsgraad. Ze stemmen namelijk overeen met de fel beschadigde tafereelen van de Genoveva-cyclus, en met de loslatende, door C. Leegenhoek behandelde, bepleistering van het Christoffel-tafereel (41). Desbetreffende zone was reeds eerder onderwerp van een spoedinterventie uitgevoerd door de conserveringsploeg van het Bestuur Monumenten en Landschappen.

De prentbriefkaart uit 1925, met zicht op het Laatste Oordeel, en de overige fotografische documenten, laten niet enkel toe het schadebeeld te analyseren, maar ze bieden tevens de mogelijkheid de stand van zaken na de gedeeltelijke vrijlegging door Daniëls te vergelijken met de restauratie van C. Leegenhoek in 1933-1934.

DE FIXERING VAN DE BEPLEISTERING

De zones die veel te lijden hadden van insijpelend vocht en wateroverlast, en waarbij de bepleistering een gebrekkige tot zeer slechte hechting vertoonde (42), situeerden zich vooral ter hoogte van de dak-

De fixering gebeurde met behulp van stuwkussens, die de druk gelijkmatig verdeelden over de behandelde oppervlakte (foto Support-Surface)

De heilige Thomas
(foto O. Pauwels)

doorbreking (Genovevatafereel) van zijbeuk en dwarsbeuk. De looddichting aldaar en de aanwezigheid van een verzamelbak (Christoffeltafereel en Laatste Oordeel) voor de afvoer van regenwater waren even zovele zwakke plaatsen van een in optima forma waterdicht systeem.

De geplande uitbreiding van de sacristie en orgeltribune van 1899 (43), de verbouwings- en slopingswerken in het algemeen, het uitbreken van de balklaag en de buitenmuur van de voormalige sacristie in het bijzonder, waren de voornaamste oorzaken van het loskomen van belangrijke delen van de pleisterlaag van het Laatste Oordeel-tafereel.

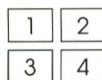
Uit het vergelijkend onderzoek van het loszittend pleisterwerk met het huidig schadebeeld, bleek de injectie van vloeibaar was niet enkel van weinig nut, maar zelfs in die mate belastend dat ze de gehele strategie van de restauratie, met name het in de was zetten, heeft gelegitimeerd.

Alle door C. Leegenhoek behandelde zones, met uitzondering van enkele kleinere ter hoogte van de hemelpoort (Laatste Oordeel), waren dringend aan herziening toe.

De muurvlakken zijn voorzien van een voor de 16de eeuw kenmerkende dunne bindmiddelrijke bepleistering met toeslag van rundshaar als wapening, en afgewerkt met een witsellaag. De gewelfvelden daarentegen werden afgewerkt met een identische pleisterlaag van 1/2 tot 3 mm over de ruwlaag heen.

Om de loszittende pleisterlaag te hechten, werden voorafgaandelijk testen in situ uitgevoerd naar de geschikte samenstelling van de spuitmortel. Als bindmiddel werd uiteraard hydraulische kalk gebruikt. Belangrijk hierbij was het uitkiezen van een vulmiddel of verschalingsmiddel. Hierbij waren van belang: het weerstandsvermogen van de drager, de drukkracht van de mortel, de korrelgrootte en de verhouding, het krimpgetal, het soortelijk gewicht, de afzetting en aanslibbing, de uitlevering van het aanmaakwater. Uiteindelijk werd voor krijt als granulaat gekozen.

Als algemene regel geldt dat elke ingreep tot een minimum beperkt moet worden. Holtes of holklinkende delen moeten niet noodzakelijk en stelselmatig geïnjecteerd worden. De verankering, het onderling verband en de coherentie kunnen integendeel verbroken en teniet gedaan worden.

1. Reinigingsstesten van de achtergrond (foto Support-Surface)

2. Facing van hydrofiel gaas en polyvinylacetaat/tylose (2/2%): de figuratie wordt uitgespaard (foto Support-Surface)

3. Met de facing wordt het aanwezige vuil weggenomen (foto Support-Surface)

4. Nareiniging met ethylalcohol en gedistilleerd water (50/50) (foto Support-Surface)

Enkel wanneer de verbinding tussen de pleisterlaag en de drager totaal verloren dreigt te gaan of niet meer bestaat, en verlies van pleisterwerk tot gevolg kan hebben, is een ingreep noodzakelijk.

Loszittende stukken pleisterwerk waarbij de mechanische hechting met de drager verbroken is en waar sprake is van een holle ruimte, worden niet tegen de drager aangedrukt door middel van stempelwerk, om de cohesie en de coherentie van de pleisterlaag niet te verbreken. De fixering en de positionering gebeurt daarentegen met de hulp van luchtkussens die de druk gelijkmatig verdelen over de behandelde oppervlakte en een flexibele respons uitoefenen ten opzichte van de krimpfactor van de injectiemortel (44). Uitgangspunt is dat de 'surface', zoals ze zich aan het oog voordoet, behouden blijft. Wanneer drager en pleisterwerk elkaar nog raken, wordt een lijm gebruikt. Wanneer dit niet meer het geval is, wordt met een vulstof gewerkt.

Reinigingstest met de vlakgom op een fries van rankwerk (foto Support-Surface)

DE REINIGING VAN DE ACHTERGROND

De reiniging van de picturale laag diende niet enkel om de intrinsieke kwaliteiten van het oorspronkelijk werk te herstellen, maar eveneens om de nadelige gevolgen van de restauratie van Leegenhoek op te heffen. Hierbij werd onderscheid gemaakt tussen de monochrome achtergrondvelden en de figurale polychromie, en tussen de architecturale geleidingen onderling.

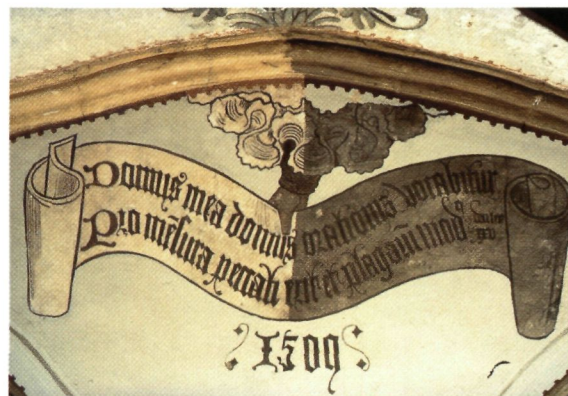
De vrijgelegde muurschilderingen werden tijdens de behandeling door Leegenhoek vrijwel globaal met was ingestreken, met uitzondering van de boogvelden tussen de spitsboog en de aanzet. Deze uitsparing is ofwel te wijten aan de toenmalige stellingconstructie, ofwel aan de relatieve grens van de afbeeldingen, ofwel aan de consequenties van de stucfixering en het injecteren van vloeibare was. In elk geval blijkt deze begrenzing van de wasbehandeling over alle taferelen eenvormig te verlopen.

De waslaag werd afgenomen met de *distacco a strappo*-methode. Er werd een facing aangebracht van hydrofiel gaas en polyvinylacetaat/tylose op de monochrome achtergrondpartijen. De lijm vormde na droging en uitharding een hechte film met het vuil en de waslaag. Met de facing wordt het vuil tesamen met de waslaag weggenomen. De criteria bij de keuze en de samenstelling van de middelen waren: de weerstand van de drager, de aard en de hoedanigheid van de facing, de sterkte en de elasticiteit van het kleefmiddel, de oplosbaarheid van de

lijm (tussen de mazen van het net), en niet in het minst de keuze van de materialen in functie van de zichtbaarheid bij de uitvoering.

Overschilderingen in neutraaltoon op pleister- en gipsinvullingen werden verwijderd met een oplossing van isopropyl-ammoniak-water (80/10/10), al dan niet opgeslagen in een organische gel.

Wat de gewelfschilderingen betreft, was de neutrale lichtgrijze achtergrond door C. Leegenhoek systematisch gesausd met een oliehoudende overschildering om de sporen van de beitelinslagen van de ondeskundige vrijlegging te maskeren. Enkel de gewelfzwicken waren met was ingestreken zoals de rest

Tekstbanderol tijdens de reiniging (foto Support-Surface)

Dezelfde tekstbanderol na de reiniging (foto O. Pauwels)

van de muren. Omwille van een gedifferentieerde problematiek werden verschillende middelen en methodes gebruikt voor de reiniging van de achtergronden: mechanische middelen zoals scalpel en glasvezelstift, solventen zoals ethylalkohol/water en isopropyl/ammoniak/water, weekmakers opgeslagen in een organische gel, strappeermethodes of een combinatie hiervan.

Niettegenstaande de algehele behandeling met was, die waterafstotend is, bleek het oppervlak toch nog hygroscopisch. Bovendien was het oppervlak sterk vervuild door de thermoplastische eigenschappen van was, maar toch niet noemenswaardig verkleurd of nagedonkerd. Op het oppervlak werd echter nergens een wasdepot aangetroffen in barsten of kraters (45). In het kerkarchief en het archief van de Koninklijke Commissie is er sprake van bijenwas opgelost in terpentijn en een weinig *huile d'aspic*. De was werd niet warm aangebracht en de gebruikelijke vergeling en verkleuring van de terpentijn werd ook niet vastgesteld. Wellicht werd er paraffine of white spirit (46) toegevoegd of is er sprake van zeep van was (47).

ren: de mate van slijtage en verval, de hiërarchie tussen de beeldelementen onderling en de afstand van de toeschouwer tot de schildering.

De dichtheid en de frequentie van de retouches van Leegenhoek verhouden zich recht evenredig ten opzichte van de positie, hetzij dichtbij hetzij veraf, van de waarnemer, en omgekeerd evenredig ten opzichte van de belangrijkheid van de voorstelling.

De symbolen van de vier evangelisten met cirkelvormige afboording zijn afgebeeld op de gewelfvelden en geconcipteerd ten opzichte van de kruising.

De tetramorf komt eveneens voor op de gewelfvelden onder het gewelf in de onmiddellijke nabijheid van de vier kerkvaders. Niettegenstaande de evangelisten deze cirkelvormige omlijsting niet hebben, nemen ze letterlijk dezelfde houding aan. Sonderingen ter hoogte van het kleed van Mattheus tonen de felgroene kleur van het veld waarop hij stond. De schilderkunstige techniek, die C. Leegenhoek hierbij aanwendde, het opbouwen van duidelijk gescheiden, pasteuze en dekkende verflagen, staat haaks op de eerder acqueuze techniek van de originele schildering.

Aquarel van C. Tulpinck met voorstelling van de Genovevacyclus, met de gedeeltelijk vrijgelegde scènes (Brussel, Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis) (foto Provinciaal Museum voor Religieuze Kunst, Sint-Truiden)

DE REINIGING VAN DE FIGURATIE

Wat de uiteindelijke reiniging van de figurale polychromie (het verwijderen van de overschilderingen en de retouches) betreft, werden de overschilderingen behouden wanneer het verwijderen van de Leegenhoek-ingrepen méér verlies (kwantitatief) dan winst (kwalitatief) tot gevolg zou hebben en dus de leesbaarheid in het gedrang zou brengen of zou leiden tot uitgebreide nieuwe retoucheringen.

Bij de reiniging was het niet nodig om de originele schildering voorafgaandelijk te fixeren, omdat ze goed beschermd was door de waslaag. De poederige picturale laag van de overschilderingen en de retouches werd gefixeerd met een mengsel van polyvinylacetaat en tylose (2/2%) doorheen japans papier, na voorbevochtiging met verdunde alcohol.

Wegens de uitzonderlijke kwaliteit en bewarings-toestand van de gewelfschilderingen, werd hier geopteerd voor het volledig verwijderen van de overschilderingen en het vrijleggen van de oorspronkelijke schilderingen van bloemenranken, loofwerk en evangelistensymbolen.

Tijdens de reiniging werd duidelijk dat C. Leegenhoek zich in zijn aanpak van de muur- en gewelfschilderingen had laten leiden door een aantal fakto-

Aquarel van C. Tulpinck met voorstelling van de Heilige Christoffel (Brussel, Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis) (foto Provinciaal Museum voor Religieuze Kunst, Sint-Truiden)

Op de aquarel van C. Tulpinck met voorstelling van het Genovevatafereel, komt naast de kerkvader Ambrosius de tekstbanderol met inscriptie "*Sais Lucas*" en een deel van het groen veld voor, dat nu ingenomen wordt door de os. Puncties ter hoogte van de evangelist Marcus reveleerden vage sporen van een oudere schildering. Het naast elkaar voorkomen van kerkvaders en evangelisten is niet ongebruikelijk, doch één en ander wijst er op dat het oorspronkelijk concept gewijzigd werd.

1	2	3
---	---	---

1. De opvulling ter hoogte van het rechterbeen van het fluitspelertje tijdens de restauratie van C. Leegenhoek (foto Support-Surface)

2. De pleisterinvulling werd vervangen door een mortel van kalk en krijt (foto Support-Surface)

3. De retouche in tratteggio-techniek (foto Support-Surface)

DE INVULLING VAN LACUNES IN DE PLEISTERLAAG

Gipsopvullingen van de restauratie door C. Leegenhoek en oudere stopsels werden verwijderd en werden vervangen door een fijne mortel van kalk en krijt (1 volumedeel/ 2 volumedelen), die vergelijkbaar is met de oorspronkelijke, met toeslag van rundshaar als wapening en kalkcaseinaat.

Een specifiek probleem vormde de veelvuldig beschadigde bepleistering van de gewelfvelden en de kleur- en grijswaardeverschillen veroorzaakt door inslagen en kapsporen van de onzorgvuldige en hardhandige vrijlegging.

De huidige behandeling was gebaseerd op het gelijktijdig uitvoeren van de egalisatie van de gehavende gewelfbepleistering en de nivellering van de kleurcontrasten. Het oppervlak met inbegrip van kraters en lacunes werd geheel aan- en vlakgestreken met een gepigmenteerd kalk-krijtmengsel. Het gladwissen met de vlakgom na het afbinden had tot doel alle restanten op het oppervlak en de grauwsliur (carbonatatie) te verwijderen.

DE RETOUCHE

In plaats van één methode (totaal-, systeem- of neutraalretouche) te verdedigen, werd uitgegaan van een pragmatische houding, in de wetenschap dat de retouche in aquarel nog de minst schadelijke is van alle remedies omdat ze reversibel is.

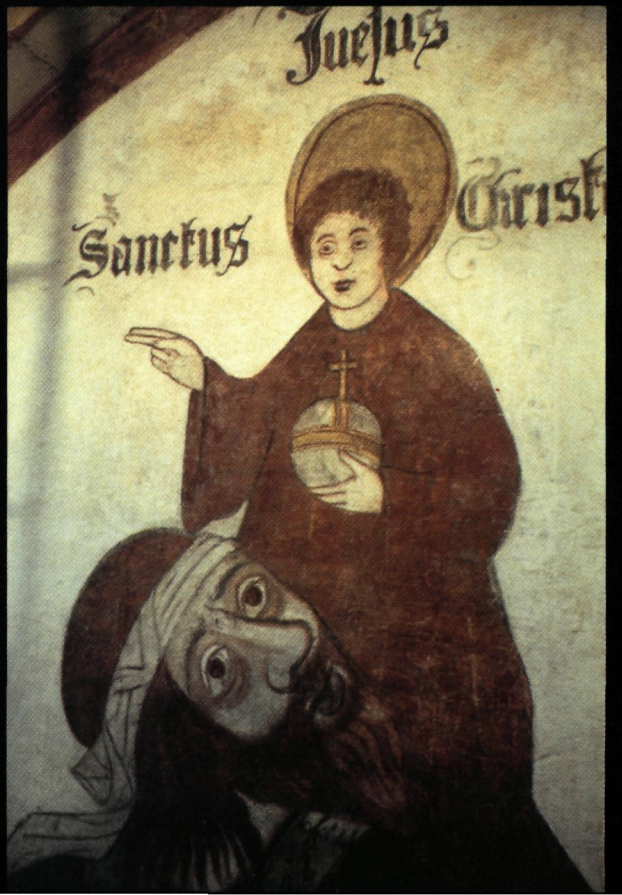
Voorafgaandelijk werden een aantal afspraken gemaakt betreffende de aard van de schade van de

Details uit het Laatste Oordeel: de verdoemden worden in de hel gesleurd en de gelukzaligen worden naar de hemel geleid (foto's O.Pauwels en M. Buyle)

Details van de figuren uit de verschillende tafereelen
(foto's M. Buyle)

Het gelaat van Petrus op het Laatste Oordeel na de retouche (foto Support-Surface)

picturale laag en het karakter van de restauratie-ingreep:

- Kleine lacunes ter grootte van een stip worden gepunt en op toon gebracht.
- Lacunes binnen éénzelfde kleurveld worden opgevuld in de tratteggio-techniek, met dien verstande dat wanneer de afstand groter is dan het reservoir en het transport van verfstof ver kan dragen, desbetreffende zones in neutraalton worden uitgevoerd.
- Bij lacunes die niet omsloten zijn of over verschillende kleurvlakken heen, moet men zich afvragen of de leemte de verbroekeling bestendigt en of de retouche de eenheid tot op zekere hoogte kan herstellen, waarbij uiteraard rekening wordt gehouden met de gehele context.
- Slijtageplekken worden onaangeroerd gelaten, wanneer de kleur van de ondergrond (witsellaag) niet zichtbaar is. Indien het verschil in grijswaarde te groot is, kan de toonwaarde iets aangepast worden.

De tratteggio-methode als voornaamste uitgangspunt bij de retouche refereert rechtstreeks naar de technologie van het schildersambacht, in de zin dat bij slijtage van de picturale laag de ruggen van de borstelstreken van de onderliggende witsellaag of aange-

streken stuclaag komen vrij te liggen, terwijl kleur achterblijft in de dieper gelegen delen.

In dat opzicht is er minder affiniteit met het toepassen van korte, opeenvolgende, zenuwachtige en interfererende penseeltrekjes wegens het pezig aspect en de stofnabootsing. De voorkeur gaat uit naar een ietwat onderkoelde retoucheertechniek en een parallel lopend, gelijk- en regelmatig streepjespatroon, eerder verwant aan het handschrift van de tekenaar dan aan die van de kunstschilder.

DE SCHILDERTECHNIEK

Er resten een aantal vragen omtrent de aard van de picturale laag en het realisatieproces. Er is noch sprake van enige gelaagdheid noch van een autonome verffilm. De verfstof lijkt namelijk gedeeltelijk geabsorbeerd door de drager, hoewel de groenen en de zwarten een poederig uitzicht hebben.

Een verband met de korrelgrootte en het kritisch bindmiddelgehalte lijkt aannemelijk. Het zou hier kunnen gaan om een proteïne, een caseïne- of een gomtemperatechniek (48).

Onopgelost blijft de vraag hoe de egaal grijze achtergrondkleur van de gewelfschilderingen gerealiseerd is, omdat deze de -latere (?) - figuren uitspaart, hetgeen de moeilijkheidsgraad van uitvoering verhoogt en de continuïteit bij het afschilderen in de weg staat. Tevens vertoont het oppervlak geen enkele kleurnuance of borstelstreek. Eén en ander wijst in de richting van een waterige emulsie, vermoedelijk aangebracht op een voorbevochtigde ondergrond. In elk geval lijkt het vroeger aangewend type pense-len en borstels dit te bevestigen: het veelvuldig voorkomen van arcering en het waaierig of kammend schilderen doet vermoeden dat langharige borstels gebruikt werden.

Tegenover een transparante schilderkunstige techniek van de originele schildering - ondergrond als onder-ton, glacis ter ondersteuning van het modelé, arcering van de schaduwpartijen en halftonen - is door de restaurateur Leegenhoek een pasteus en dekkend verfsysteem -gesloten verffilm, lagen in opbouw, grijstonen- gesteld. Hij werkte onder het toezien-d oog van de Koninklijke Commissie. Het in de was zetten, een methode schatplichtig aan de paneelschilderkunst, werd tot in de late vijftiger jaren erkend en toegepast bij het impregneren en behandelen van muurschilderingen (49). Cornelis Leegenhoek was een kind van zijn tijd.

►
Genèveva brengt
een jongetje dat in
een waterput
gevallen is
weer tot leven
(foto Koninklijk
Instituut voor het
Kunstpatrium,
Brussel)

►►
Genèveva vaart uit
om het belegerde
Parijs te
bevoorraden
(foto Koninklijk
Instituut voor het
Kunstpatrium,
Brussel)

VOETNOTEN

- (1) Christine Vanthillo beschrijft de muurschilderingen vanuit kunsthistorisch oogpunt. Bernard Delmotte gaat in op de restauratiemethodes, gebruikt door de cv Support-Surface, bestaande uit Jan Verbeke, Dirk Peers en hemzelf, die de behandeling uitvoerden.
- (2) Van Rompay-Daniels M., *De wandschilderingen van de Genèvekerk te Zepperen met bijzondere aandacht voor de Genèvecyclus* (onuitg. lic. verh.), Leiden, 1983, p. 15.
- (3) Sint-Truiden, Bestuur Monumenten en Landschappen, Plannearchief K.C.M.L.
- (4) Van Rompay-Daniels M., *ibidem*.
- (5) *Matheus* 25, 34 en 41.
- (6) Dit motief gaat terug op een metafoer in het boek *Daniël 5, 27*.
- (7) De mantelflap van Petrus is aanleiding tot een meningsverschil tussen restaurateur en kunsthistoricus. Eerstgenoemde ziet hierin een trompe-l'oeil, namelijk een masker dat in de richting van Adriaen kijkt.
- (8) Verwijs E., Verdam J., *Middelnederlandsch Woordenboek*, 9 dln., Den Haag, 1885-1929.
- (9) Na de H. Genèveva deden de pelgrims in dezelfde bedevaart ook de H. Bertilia in Brustem en de H. Eutropia van Rijkel aan. Met dank aan Dhr. W. Driessen, hoofdbibliothecaris van Sint-Truiden, voor deze mededeling en voor de vriendelijke toestemming zijn documentatie te raadplegen.
- (11) Le Blanc P., *Het Laatste Oordeel te Roermond*, in *Christelijke iconografie. Opstellen over iconografische aspecten van het Nederlands kerkelijk kunstbezit*, Den Haag, 1990, p. 32.
- (12) *Apocalyps* 7, 9-14; E. Male, *L'art religieux du XIIIe siècle en France*, dl. 2, Parijs, 1969, p. 426;
- (13) Gey M., *Bijdrage tot de studie van het Laatste Oordeel bij Hieronymus Bosch en Male E.*, *op. cit.*, p. 422; Erich O.A., *Die Darstellung des Teufels in der christlichen Kunst*, Berlin, 1931, p. 79-80.
- (14) Le Blanc P., *op. cit.*, p. 33; Gorissen F., *Das Stundenbuch der Katharina von Kleve. Analyse und Kommentar*, Berlin, 1973, pl. 99; Haastrup H. en Egevang R., *Danske Kalkmalerie. Gotik 1375-1475*, Kopenhagen, 1985, nr. 62 Dommedag.
- (15) Troescher G., *Weltgerichtsbilder in Rathäusern und Gerichtsstätten*, in *Wallraf-Richartz-Jahrbuch*, dl. 11, 1939, p. 140. Met dank aan de professoren M. Smeyers en B. Cardon voor hun waardevolle raadgevingen.
- (16) *Aspecten van de Laatgotiek in Brabant* (tentoonstellingscat.), Leuven, 1971, p. 163-164; Troescher G., *art. cit.*, p. 148; Slachmuylders R., *Het Laatste Oordeel van Diest (ca 1430-1445). Een kritische studie* (onuitg. lic. verhand.), Leuven, 1987, p. 148; deze studie behandelt uitvoerig de typologische evolutie van de Laatste Oordeelsvoorstelling.
- (17) Slachmuylders R., *op. cit.*, p. 143-145.
- (18) Troescher G., *art. cit.*, p. 213.
- (19) De Voragine J., *Die Legenda Aurea, aus dem Lateinischen übersetzt von R. Benz*, Keulen-Olten, 1969, p. 3-14.
- (20) Bevington D., Diehl H., e.a., *Homo memento finis: The Iconography of Just Judgment in Medieval Art and Drama, (Early Drama, Art and Music, Monograph series, 6)*, Michigan, 1985, p. 51, 59, 156.
- (21) Nickel H.L., *Mittelalterliche Malerei in der DDR*, Leipzig, 1979, p. 28.
- (22) Male E., *L'art religieux de la fin du Moyen Age*, Parijs, 1922, p. 457-461.
- (23) Mone F.J., *Schauspiele des Mittelalters*, Karlsruhe, 1846 (anast. herdruk, Aalen 1970), p. 295; Reuschel K., *Die deutschen Weltgerichtsspiele des Mittelalters und der Reformationszeit. Eine literarhistorische Untersuchung*, Leipzig, 1906, p. 113, 197, 200-206.
- (24) De Voragine J., *op. cit.*, p. 498-503.
- (25) De reiziger in de reistas komt ook voor op het Christoffelbeeld van de St. Lambertuskerk te Neeroeteren.
- (26) Benker G., *Christophorus. Legende, Verehrung, Symbol*, München, 1975, *passim*.
- (27) Van Rompay-Daniels M., *op. cit.*, p. 53.

◀ Zicht naar het Westen vanuit het transept met de Genovevalegende (foto O. Pauwels)

- (28) Van De Weerd H., *De erediens der Drie Gezusters*, in *Verzamelde Opstellen*, dl. 14, 1938, p. 291-321.
- (29) Gorissen F., *op. cit.*, p. 454; iconografisch sluiten de vier dier-symbolen aan bij de Laatste Oordeelsvoorstelling want zij zijn ook aanwezig in het visioen van de Apocalyps 4, 7.
- (30) Simonon G., *Visitationes archidiaconales archidiaconatus Hasbaniae in dioecesi Leodiensi ab anno 1613 ad annum 1763*, dl. 2, Luik, 1939, p. 822-826.
Van Rompay-Daniels M., *op. cit.*, p. 39-41.
- (31) Archief Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, dossier 5953, correspondentie 12.10, 10.11, 11.11, 20.11.1898; 5.9., 13.9, 1899. *Revue de l'Art Chrétien*, dl. 42, 1899, p. 86. *Bulletin des Commissions Royales d'Art et d'Archéologie*, dl. 37, 1989, p. 423; dl. 38, 1899, p. 324.
Archief K.C.M.L., dossier 5953, corr. 29.12.1900; 13.2.1901: Daniels P., *Rapport du sujet des peintures murales découvertes à l'église de Zepperen*, in *B.C.R.A.A.*, dl. 39, 1900, p. 215-220.
Tulpinck C., *Etude sur la peinture murale en Belgique jusqu'à la Renaissance, tant au point de vue des procédés techniques qu'au point de vue historique*, in *Mémoires couronnés et autres Mémoires publiés par l'Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique*, dl. 61, 1902, p. 97.
Van Gramberen A., *Pourquoi faut-il peindre nos églises? Comment faut-il le faire?* in *Bulletin des Métiers d'Art*, dl. 1, 1901-1902, p. 172-173 geeft drie detailtekeningen van de schilderijen.
- (32) De Bruggeling Leegenhoek was in Limburg geen onbekende; hij restaureerde ook de muurschilderingen in de Begijnhofkerk van Sint-Truiden, werkte voor de Minderbroeders in dezelfde stad en in het Kasteel van Heks.
- (33) Sint-Truiden, Bestuur Monumenten en Landschappen, Archief K.C.M.L., corr. 3.11.1933.
- (34) *Ibidem*, corr. 5.11 en 24.11.1933.
- (35) *Ibidem*, corr. 16.11 en 7.12.1933.
- (36) *Ibidem*, corr. 2.2.1934.
- (37) *Ibidem*, corr. 12.7.1934. *B.C.R.A.A.*, dl. 73, 1934, p. 131 en 455-456.
- (38) Zepperen, Parochie-archief, verslag van Pastoor Reyners, 1934.
- (39) Stynen H., *Een eeuw zorg voor monumenten en landschappen in België. Een onderzoek naar de werking van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen in de periode 1835 tot 1931* (onuitgeg. doct. verhandeling), Leuven, 1989-1990, bijlage II, L87. De aquarellen bevinden zich in de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis te Brussel.
- (40) Zepperen, kerkarchief.
- (41) Archief K.C.M.L., corr. 22.12.1933.
- (42) Meetstaat loslatend pleisterwerk:
Zuidertransept oost:
Mattheus	3m x 1m	algemeen
Adriaen der Stockhueder	1m x 1m	algemeen
Hemelpoort		meerdere plaatsen
Christus		kleine delen
Fries bloemenranken	1,5m x 0,6m	algemeen
Thomas	0,5 m ²	
Zuidertransept zuid:		
Laurentius	0,4m x 0,6m	baldakijn en voetstuk
Zuidertransept west:		
Christoffel	0,5m ²	figuurtje tussen riem
Genoveva-cyclus		algemeen
Zuidertransept:		
Gewelfzwicklen algemeen		
- (43) Zepperen, Kerkarchief. Nieuwe sakristie en orgeltribune volgens plan van architect Emiel De Hennin van Sint-Truiden.
- (44) Deze methode werd einde 1989 door de restaurateurs van Support-Surface ontwikkeld. Toepassingen: Gent, Caermersklooster, sakristie, restauratie van de stucdecoratie met positionering en fixering van schotelvormige verzakkingen; Beerse, Corneliuskapel, stucdecoratie tongewelf, stempelwerk en stuwkussens als self-supporting-system bij ontmanteling van de dakbedekking; Zepperen, Genovevakerk, restauratie muur- en gewelfschilderingen, fixeren van de drager; Bilzen, Tuinprieel, stucdecoratie van koepelgewelf, stempelwerk en stuwkussens als stut bij afname en verplaatsing toren. Studie en vergelijkend onderzoek naar de toepassing van lucht- en stuwkussens bij positionering en fixering van muurschilderingen zijn in voorbereiding.
- (45) Het enig wasdepot werd aangetroffen achter de bepleistering als gevolg van de injectie van vloeibaar was. Het onderzoek (IR-analyse van K.I.K.) naar mogelijke harsresidu's of andere toeslagstoffen leverde niets op.
- (46) Mogelijk is er een verband en bestaat er verwarring omtrent de woordvorm *terpentine* (naar de oude handelsnaam *Terpentina* voor white spirit). Prisma Woordenboek, Vreemde woorden.
- (47) Doerner M., *Malmaterial und seine Verwendung im Bilde*, Stuttgart, 1954. Ammoniumcarbonaat-waszeep (oplosbaar in water) als reinigingsmiddel van oppervlaktevuil.
- (48) Microchemisch onderzoek door het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium: het bindmiddel reageert als tempera met caseïnaat, alhoewel caseïne niet met zekerheid kan aange-toond worden.
- (49) Martens M., *De muurschilderkunst te Gent (12de tot 16de eeuw)*, Brussel, 1989, p. 57-58.

De heilige Laurentius (foto O. Pauwels)

Christine Vanthillo is inspectrice interieur bij het Bestuur Monumenten en Landschappen. Bernard Delmotte maakt deel uit van de cv. Support-Surface (Jan Verbeke, Dirk Peers, Bernard Delmotte), die de restauratie uitvoerde.

SUMMARY

EDUARD VAN STEENBERGEN

The work of Eduard Van Steenberg (1889-1952) is hardly known since it mainly consists of private houses. With concise descriptions and plenty of illustrations this article means to change this situation. Only recently the Reypens house in Mortsel has been demolished, together with the already demolished Adriaensens house one of his most beautiful works. Only the Unitas quarter in Deurne, the housing complex in the Volhardingstreet in Antwerp as well as his own house are protected by law. This study deals with works from the interbellum period, which coincides with Van Steenberg's own and Culot and Terlinden's choice.

The Grauls house in Berchem (1921) is his first individual assignment; it still shows the influence of the arts and crafts school. Via Grauls, Van Steenberg works out a remarkable stand on the 1930 world fair in Antwerp as well as the sanatorium *De Mick* in Brasschaat. For Grauls himself, he designed a country house in Heide with thatched roof. He designs two almost symmetric, large terrace houses, one for Léonard in 1922 and one for Durlet in 1928. In 1924 he builds his first detached villa with terrace roof in Kapellen. The façade in traditional brick and the carpentry with leaded glass are still in a conventional style. In 1925 he constructs his own house with office in Berchem and decorates it with furniture designed by himself. The design is functional, the façade still symmetric. In Hove he builds his first villa in New Realistic style, with plastered façade (1925), which carried away Henry Van de Velde's admiration. Van den Bergh, the author of the monograph on Van Steenberg, commissions him to build a house with two identical storeys. Two superb bays mark the façade.

The Koumans terrace house in Wilrijk has a façade like a huge, asymmetric, cubist sculpture, which originally also involved the front garden. In 1932 a remarkable concept for a housing complex comes to being on the cleared grounds of the World Fair; it's designed around the vegetation which was to be preserved. Two linked villas, apparently forming only one house, date from the same year, the *Zilverbron* for Lyssens and Peeters in Brasschaat and the one for Maerten and Bolssens in Heide-Kalmthout. In 1933 he builds a modern house annex shop for the Horsten sisters in the small village of Wortel. The masonry and jointing of the façade, the window opening without girders, the semicircular extension and terrace doors, the porthole window and flagstaff have become typical for Van Steenberg.

In the De Groof house (1934) in Stabroek, a stained glass window has been preserved. The house with swimming pool for the editor De Bock (1934) in Heide-Kalmthout was originally a small cottage. Also dating from 1934 is the sober looking, large villa Peirsman in Brasschaat with a second dwelling on the upper floor. In 1935 Van Steenberg constructs a holiday cottage for his family. It lies in the Nete valley in Viersel like a stranded barge. The Poels villa (1935) in Kapellenbos has a beamshape in brick where in one corner a terrace has been cut out. The Spies house (1935) was a small house in the row with an open living space and a completely glazed façade and rear aspect. In 1936 he builds a country house in the Campines with

an L-shaped design and façade in plasterwork and brick. Van Steenberg also designs a whole series of small terrace houses, the ones from A. Poels and Ch. Deboeure are best preserved. The villa for the painter Baksteen (1930) in Schilde has suffered the most. The Van Savelberg house (1933) in Antwerp was recently extended, at the same time the front has been carefully restored. The villa for the contractor Van Roey (1941) in Rijkevorsel has lost a lot of its modernist charm.

From the few larger projects which Van Steenberg designed, only the Royal atheneum (1936->1940) and the town hall in Deurne (1948-1964) have been well preserved. The People's House in Kalmthout (1926-1931) and the sanatorium *De Mick* (1925 and 1932) have both been mutilated. The Atheneum complex on the Frank Craeybeckx avenue is a pure game of beam shapes around the central playground. The wing with reception hall, gymnasium and showers was also meant for extracurricular activities; it lends the school a second aspect with a symbolic tower in the Jan Brochove street. Van Steenberg lets the large school buildings blend into their environment by using two houses, one for the headmaster and one for the caretaker, as transitional elements.

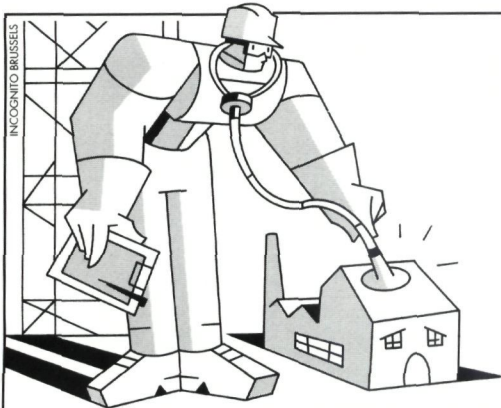
Van Steenberg is not a theorizer but is practically-oriented. Since most of his commissioners are private persons, his assets mainly show in the high quality design of his houses. With harmonious proportions and carefully elaborated details he adds a decorative touch to the purely functional essence.

THE WALL PAINTINGS IN SAINT GENOVEVA'S CHURCH IN ZEPPEREN

The late Gothic wall paintings in Saint Genoveva's Church in Zepperen are situated on the walls and vaults of the southern transept. They date from 1505. The iconography is extremely rich and abundant, especially where the life of the titular Saint Genoveva is depicted. Several smaller scenes tell all details from her "vita". On the same west wall appears the huge Saint Christopher, carrying the Christ-child across the river. On the eastern wall we can see the Last Judgement with Christ on a rainbow, the doomed at his left and the blessed who are led to heaven at his right. Up above we can see the Church Fathers and some saints left and right. The vaults are decorated with symbolic depictions of the evangelists in medallions, surrounded by a lavish decoration of trails.

The wall paintings were discovered by coincidence in 1898 and were then partially exposed. In 1933-1934 they were restored by Cornelis Leegenhoek, following the methods of that time, which implied a lot of retouching and overpainting. A new restoration which proved necessary was carried out in 1991 by the company Support-Surface. The plasterwork has been fixated, the whole was cleaned while some annoying overpaintings by Leegenhoek have been removed, especially when these covered the original painting. Because of the reversibility, retouching has been done in water colour.

CALL ME !

Want een oplossing is maar een telefoontje ver. Ik bied u een antwoord op uw betonproblemen. Maar eerst en vooral wil ik u informeren. Over onze mogelijkheden. Hoe nauwgezet wij beton- en metselwerkconstructies herstellen, hoe belangrijk de diagnose is en het aangepast instrumentarium. Dat wil ik u graag vertellen. Een telefoontje volstaat.

BETONHERSTELLING - INJECTEREN - SPUITBETON - WATERDICHTING - ZUURBOUW

BOUWCHIRURGIE®

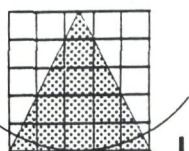
SPECTRON nv-sa
 Industrie Noord II
 Blarenberglaan 21/a
 2800 Mechelen
 Tel. : 015 / 21 99 02
 Fax : 015 / 21 85 44

P. NIJS N.V. ALGEMENE ONDERNEMING

DAK-ZINK-BOUW- EN
 RESTAURATIEWERKEN
 STEENKAPPERIJ
 SCHRIJNWERKERIJ

E3Laan 49 - 9800 DEINZE
 Tel. : (091) 86 07 63 - 86 61 50
 Fax : (091) 86 04 15

PROFIEL

RESTAURATIE & MONUMENTENZORG

Oostveldkouter 26 · 9920 Lovendegem

Meubilair (wel en niet gepolychromeerd)
 Sculptuur (steen en hout) · Leder
 Bodemvondsten (hout en leder)
 Schilderijen (paneel en doek)

ONDERZOEK & BEHANDELING

Lauwers M.	091/72 63 03
Van Der Biest L.	03/771 44 66
Vandenborre H.	091/72 63 03
FAX	091/72 63 03

IMPERPLEX

KLEURLOOS®
 zonder siliconen

De ideale anti-grafitibeschermering
 voor blauwe steen (petit granit)

Inlichtingen : Mechelsestraat 125, 3000 Leuven
 Tel. 016/23.98.25

GLAS IN LOOD

TECHNISCHE GEGEVENS

Formaat: 21 x 29,7 cm

Aantal pagina's: 144

Illustraties: 200 foto's,
waarvan 180 in kleur

Papier: houtvrij kunstdruk Job
glanzend 135 gr.

Afwerking: garengenaaid
gebrocheerd

Auteurs: Yvette Vanden Bemden,
Joost Caen, Warner Berckmans,
Anne Malliet, Lode Lambrechts

Eindredactie: Ann Bergmans,
Marjan Buyle, Anne Malliet

Productie en vormgeving:
Luc Tack

Uitgegeven door Bestuur
Monumenten en Landschappen

Prijs: 995,- fr.

Glas in lood met zijn spel van kleur en licht is een fascinerende kunstvorm en een te weinig bekend onderdeel van ons kunstpatrimonium.

Eeuwenlang gebruikt als versiering van kerken en kathedralen, heeft het vooral vanaf de Art Nouveau ook zijn weg naar het burgerhuis gevonden.

Vertaald naar hedendaagse vormen is het een kunst die nu nog steeds kan boeien.

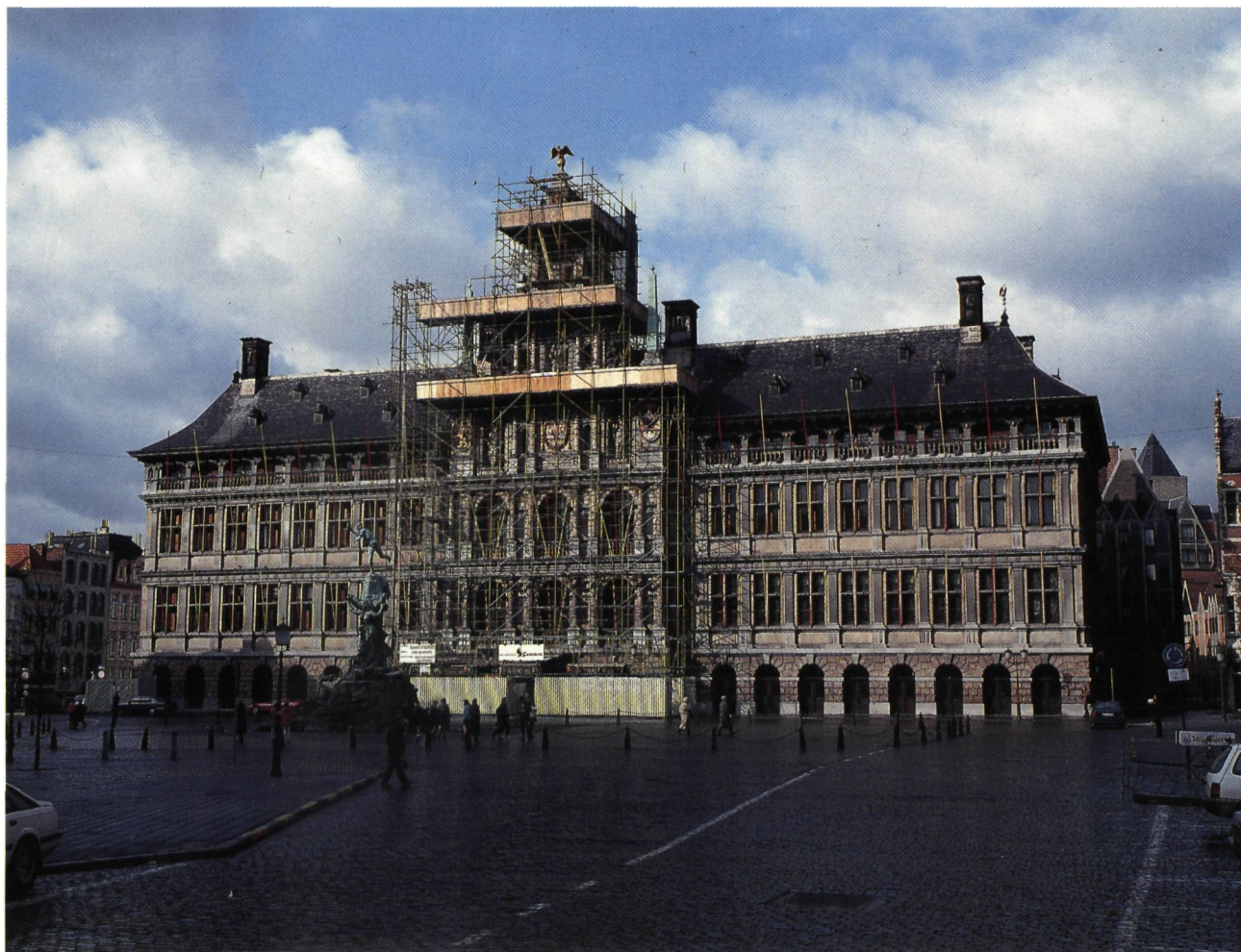
Besteladres: Bestuur Monumenten en Landschappen
Pers & Voorlichting
Zandstraat 3
1000 Brussel
Tel. (02) 209 27 37 - Fax (02) 209 27 05
Rekeningnummer: 091-2206040-95

Een nieuwe
reeks
!

**NAAST MONUMENTEN HOUDEN WE
OOK EEN TRADITIE IN STAND
V A K M A N S C H A P**

Stadhuis ANTWERPEN

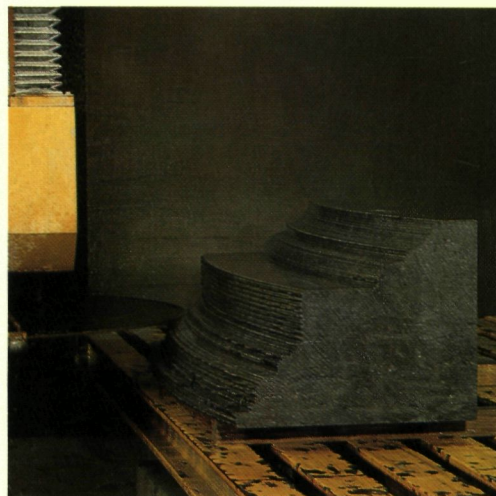
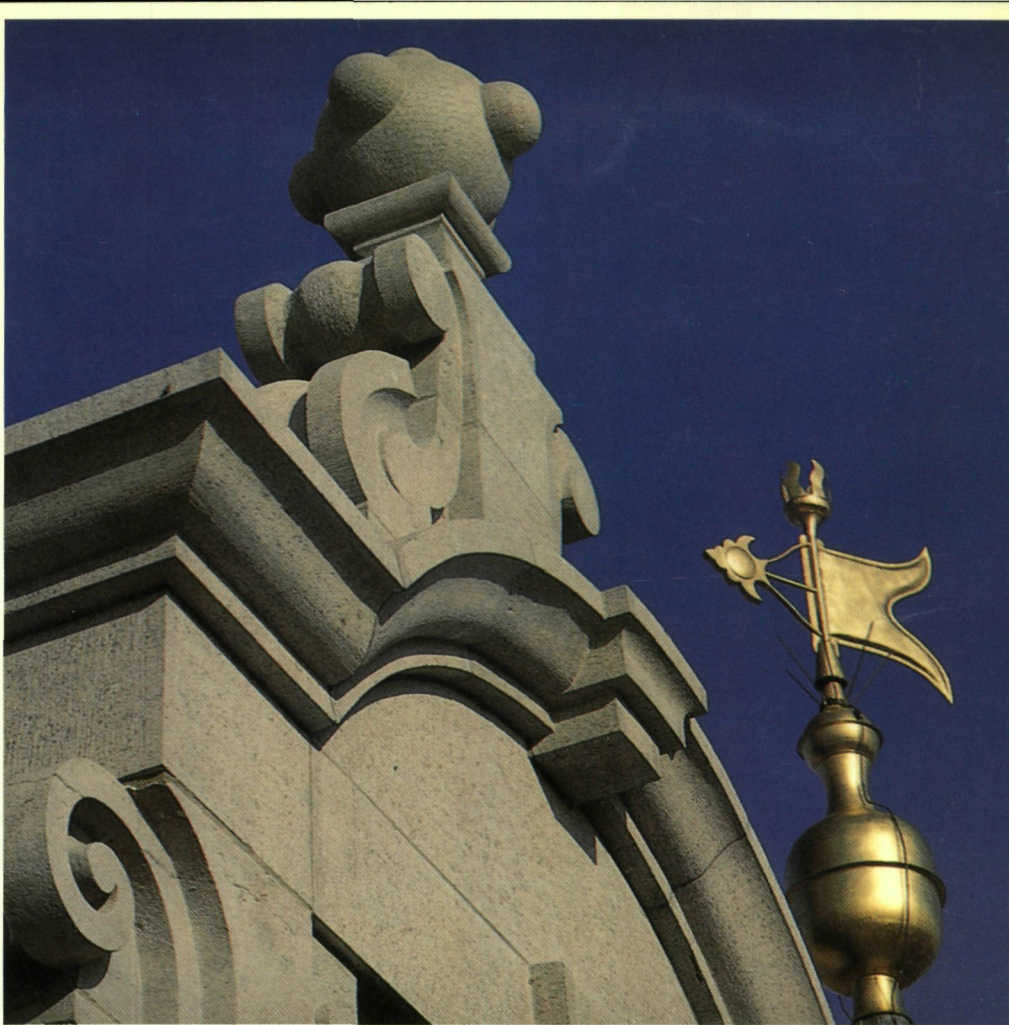
NATUURSTEEN **VLAMINCK**
NV

VAN AMSTELSTRAAT 63
2100 ANTWERPEN
TEL. 03/325.03.83
TELEFAX 03/325.68.66

GASSTRAAT 11A
9160 LOKEREN
TEL. 091/48.12.17
TELEFAX 091/48.96.61

GILBERTUSSTRAAT 32
1090 BRUSSEL
TEL. 02/772.15.85

**VAKMANSCHAP EN TECHNOLOGIE
TEN DIENSTE VAN HET
BOUWKUNDIG ERFGOED.**

BLAUWE HARDSTEEN UIT SOIGNIES®

Rue G.Wincqz - B-7060 SOIGNIES - Tél.: 067/33 21 16 - Fax: 067/33 91 37